

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

Qo`lyozma huquqida

UDK_____

JO`RAYEV ANVARJON IMOMOVICH
TURKISTONDA SHO`ROLAR MUSTAMLAKACHILIGI ISTIBDODINING
O`RNATILISHI. O`LKA XALQLARINING MILLIY ISTIQLOL VA OZODLIK
UCHUN KURASHLARI (1917-1920 YILLAR)

5A 120301- O'zbekiston tarixi mutaxassisligi

Magistr

akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya

Ish ko`rib chiqildi va himoyaga ruxsat

Ilmiy rahbar: dots. X.Mamaraximov

Berildi

“O`zbekiston tarixi”

Kafedra mudiri

Dots. Xoliqulov R._____

Kirish.....

I bob. Turkistonda sho`rolar mustamlakachiligi istibdodining o`rnatilishi

1.1. Turkistonda sho`rolar istibdodining o`rnatilish arafasidagi tarixiy vaziyat

1.2. Oktyabr to`ntarilishi. Turkiston o`lkasida sovetlar istibdodining o`rnatilishi

1.3. Turkiston muhtoriyatining tashkil topishi.....

II bob Turkiston muxtoriyati omma tomonidan qo`llab - quvvatlanish

2.1. Turkiston muxtoriyati mahalliy omma tomonidan qo`llab-quvvatlanishi.....

2.2. Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va tugatilishi.....

2.3. Turkistonda ocharchilik.....

III bob Turkistonda siyosiy bo`ron. Turkiston muxtor sho`ro sotsialistik respublikasi”TASSR” ning tashkil etilishi.

3.1. Turkiston muxtor sho`ro sotsialistik respublikasi”TASSR” ning tashkil etilishi

3.2. Turkiston komfirmarsining tasgkil etilishi.....

3.3. Osipov isyoni. Turkistonda bolshevoylar yakkaboshchilik tizimining o`rnatilishi.....

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.....

Bu davrning ilgarigi zamonlardan farqi shuki, ayniqsa, sho'rolar hukmronligi yillarida xalqimiz tashki dunyodan butunlay uzib qo'yildi. Etmish yildan ortiq davrda boshimizdan qanday ma'naviy, madaniy tayzyiq xo'rliklar kechganini ham yaxshi bilamiz...

Men aytmoqchi bo'lgan fikr ... ana shunday har tamonkama mudhish, chetdan qaraganda xalqimiz, uning madaniyati, milliy tafakuri, urf-odatlar, turmush tarzi, hech bir mubolag'asiz aytish mumkinki nasl-nasabi yo'q bo'lib ketish sharoitida baribir qator yo'qotishlar bilan bo'lsa ham, millatimiz o'zligini saqlab qololdimi yo yo'qmi? Olimlarimiz shu savolga javob bersinlar.

I.A.KARIMOV

O'zbekiston respublikadi prezidenti.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Vatanimiz O'zbekiston o'z milliy mustaqilligini qo'lga kiritgunga qadar yozilgan sho'ro davri tarixi kitoblarida nafaqat bir necha ming yillik o'tmishimiz, balki. XX asr tariximiz xam tubdan o'zgartirilib, mohiyatan buzilib hukmron mafkuraga moslashtirilib bayon qilindi. Natijada halqning o'z o'tmishidan begonasirashi, avlodning o'z ajdodini tushinmasligi yoki yo'qlamasligi, boshqa millatlarni najotkor sanab, ajdodlaridan tanishi singari salbiy kayfiyat vujudga keldi. Tarix fani milliy iftixor va ibrat manbai, ulug' murabbiy emas, mag'rur va hamjihatli millatning boshini egib qo'yish vositasiga aylantirildi.¹

Holbuki mamlakatimiz, Prezidenti I.A. Karimov xaqqoniy takidlaganidek **“Ma'naviyatni tiklashi, tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga albatta, tarixiy xotira kerak”**²

Mana shu xotirani mumkin qadar to'liq tiklash, halq g'ururini ko'tarish, uning o'zligini anglashiga turtki berish uchun. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'zi tashabbusi bilan chiqdi va yurtimiz tarixi- jamiyatshunos alimlari oldiga ma'suliyatli vazifani qo'ydi. Yurtboshimiz o'zining “Tarixiy xotirasiz kelajak

¹ N. Jo'rayev “O'zbekiston tarixi” Toshkent “Sharq” nashriyoti matbuodda konserni bosh tahriryoti 2011y 3- bet

² Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent “Sharq” nashriyot matbaa konserni bosh tahririyati. 1998y 8- bet

yo'q" asarida jumladan shunday dedi **"Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo'lmas ekan biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirish zarur"**³

Chorizm Turkiston o'lkasida qattiqqo'llik bilan mustamlakachilik zulmi siyosatini olib borgan bo'lsada, tub yerli aholining tarixi, tili, dini, uf-odati, madaniyati kabilariga sho'rolarda xukum va tazyik o'tkazmagan edi. Sho'rolar qisqa muddatligida Turkiston halqlarining milliy davlatchiligini barham berdi, tarixidan mahrum qildi, dinini taqiqlab qo'ydi. Tiliga kishan soldi, madaniyat va ma'naviyatini haqorat qildi. Bularning barchasi aniq reja asosida amalga oshirildi. Xullas sho'rolar davrida Markaziy Osiyoning eng yirik millatlaridan bo'lgan o'zbeklar millat sifatida halokat yoqosiga kelib qoldilar.⁴

O'zbekiston mustaqillik kunga erishgan kundan boshlab tariximizga bo'lgan munosabat tubdan o'zgarib, sovet davrida nato'g'ri baho berilgan yoki yuzaki ko'rib, chiqilgan masalalarga jiddiy ilmiy yondashuv kuchaydi.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi vazirlar Mahkamasining 1998 yil 27 iyuldadagi "O'z RFA tarix instituti faoliyatini takomillashtirish haqidagi qaroridan so'ng haqqoniy tarixni yaratish, bu jarayonda birlamchi manbalarga asosiy e'tibor berish, qo'yilgan muammoni soha mutahassislari tamonidan hal etilishi, mavjud muammolar yechimini kutayotgan muammolar talaygina". Ana shunday masalalardan biri.⁵

E'tiboringizga havola etilayotgan disertatsiyalar loyhasi manashu talab va ehtiyojdan kelib chiqib yaratildi. Unda Turkiston shurolar mustamlakachiligining o'rnatilishi, o'lka halqlarining milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashi, tarixiy vaziyati, shurolar istibdodining o'rnatilishi, Turkiston muhtariyatining tashkil topishi va omma tamonidan qo'llab quvatlanishi, Turkiston muhtoriyatining qulashi, Turkistondagi ocharchilik, Turkistonda siyosiy inqirozning kuchayishi, Turkiston muhtor sho'rolar Respublikasi (TASSR) ning tashkil etilishi, Osipov isyoni, Turkistonda bolsheviklar yakka hokimligi tuzimining o'rnatilishi tarixiga nazar

³Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent "Sharq" nashriyot matbbaa konserni bosh taxririya 1998 y 24-25 betlar.

⁴ N.Jo'rayev "O'zbekiston terixi" "Sharq" nashriyoti-matbaa konserni bosh tahririya 1998 yil 8-bet

⁵ B.Eshov "O'zbekistonda davlat va boshqaruv tarixi" "Yangi avlod", 2012 yil 3-bet

solinadi. Uni imkoni boricha holis, tarixiy haqiqatdan chekinmay, muhimini nomuhimdan, hususini umumiydan farqlagan holda yoritishga harakat qildim. Yuz bergan tarixiy xodisalarning sabab va oqibatlarni chuqur o'rganish tarixiy shaxslar faoliyatini yoritish va ilmiy asoslash orqali hozirga qadar fanga ma'lum bo'lgan malumotlar sinchiklab qayta tekshirildi. Ularning asl mohiyatini ochib berishga harakat qildim. Albatta hozirga qadar o'zbek tarixnavisligi va tarixshunosligida Turkiston muhtoriyati voqiyalari ancha o'rganilgan. Bu davrning murakkab zidiyatlari, qarama-qarshiliklarga to'la voqiyalar tadqiq va taxlil etilgan.

Tadqiqotning davriy chegarasi 1917-1920 yillarni o'z ichiga oladi. Ana shu davrda Turkiston sho'rolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqlool va ozodlik uchun kurash ularning xarakati, tarixiy va siyosiy ahvolini, ularning tarixini haqqoniy o'rganish va yosh avlodga to'raligicha yetkazishga qaratilgan.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Turkistonda sho'rolar mustamlakachilik istibdodining o'rnatilishi o'lka xalqlarining milliy istoiqlol va ozodligining kurashi mavzusi mustamlakachilik davrida O'zbekiston tarixi haqqoniy yoritilmagan. Faqatgina tarixni bir tamonlama yortib berilgan bu muammoning ayrim qirralari qisman o'rganilib chiqilgan. O'zbekiston Respublikasi Prizidenti I.Karimov "Turkiston" gazetasi muhbirining savollariga bergan javoblarida mustabid sovet tuzimi davriga munosabat bildirar ekan: "Biz shu paytgacha ko'proq eski tuzimni tanqid qilish, uni inkor etish bilan band bo'ldik. Albatta boshimizdan kechirgan muthish va mustabit turmushning bugungi asoratlarni anglab yetish, yo'limizni to'g'ri belgilab olish uchun istiqolning dastlabki yillarida bu biz uchun albatta zarur edi. Ammo faqat o'tmishni yozg'irish, inkor etish bilan uzoqqa borib bo'lmaydi.

Shu bois bugun biz ota-bobolarimizga sunniy ranglar bilan ajratib baho bermasligimiz balki ularning hayotini ular yashagan davrning mohiyatini to'g'ri tushinishga xarakat qilishimiz lozim"⁶ deb ta'kidlagan edi. Madomiki shunday ekan his-hayojonga berilmasdan mustabid siyosiy tizim tarixi bilan halqimizning tarixini ajrata bilishimiz, uni holisona ilmiy asosda yoritish zarur.

Dissertasiyaning maqsad va vazifalari. Dissertasiyaning asosiy maqsadi

⁶ Karimov I.A. "O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz" "Turkiston" 1999 yil 2-fevral

Turkistonda sho'rolar mustamlakachilik istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari asosida haqqoniy manbalar asosida tadqiq qilishdan iborat.

Dissertasiya oldiga qo'yilgan maqsadni amalga oshirishi uchun quyidagi vazifalarni hal qilish ko'zda tutilgan:

- Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari, xalqimizning boy madaniy merosini uning insoniyat tarixdagi rolini haqqoniy erishish, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarda mamlakatda erishilgan yutuqlarni keng targ'ib etishga qaratish;

- Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari, haqida xalqimizga avaylab asrab, o'rganish uchun boy ma'lumotlar yetkazib berish mamlakat fuqorolariga ma'lumotlar berish, dunyo jamoatchiligiga tanitish va targ'ib etish;

- Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari, noyob ma'lumotlar orqali fuqorolarda, ayniqsa yosh avlodda milliy va umuminsoniy qadiryatlar, bebaho va madaniy merosga hurmat, g'urur va iftixor, Vatanga sadoqat va muhabbat tuyg'ularining tarbiyalash va kuchaytirish;

- Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari, ilmiy tadqiq qilish ishlarini kuchaytirish va uning natijalarini e'lon qilib borish;

- Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari, ekspozitsiyalarini tashkil etishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish;

- Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari, dolzarib masalalariga oid ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazish va ilg'or ish tajribalarini amallashtirish;

Mustaqillik yillarida Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari, faoliyatini ochib berish;

Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining oʻrnatilishi. Oʻlka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari haqida davlatimiz tomonidan eʼlon qilingan farmon va qarorlarni yoritish;

Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining oʻrnatilishi. Oʻlka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari haqida tarixiylikini koʻrsatish;

Mustaqillik davrida Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining oʻrnatilishi. Oʻlka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashgan buyuk shaxslarning nomlari qayta tiklanishi;

Mustaqillik davrida Turkistonda shurolar mustamlakachiligi istibdodining oʻrnatilishi. Oʻlka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashlari va ularni unib oʻsib kelayotgan yosh avlod tarbiyasidagi oʻrni tadqiq qilish;

mavzuga oid manbalarni oʻrganish va tahlil qilish natijasida xulosalar chiqarish, amaliy taklif va tavsiyalar berish.

Dissertatsiyani tayyorlashda Prezident asarlari hamda tarixiy, siyosiy adabiyotlar, matbuot materiallaridan foydalanildi.

Tadqiqot obyekti. Turkistonda shurolar mustamlakachilik istibdodining oʻrnatilishi. Oʻlka halqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashi 1917-1920 yillar tadqiqot obyekti sifatida tanlab olingan.

Dissertatsiyaning nazariy va uslubiy asoslari. Dissertatsiyaning nazariy va amaliy uslubiy asoslari. Tadqiqotning yetakchi ilmiy konsepsiyasi ularning insoniy qadriyatlarga yogʻrilgan ilmiy bilim metodlari, xolislik, tarixiylik tamoyillari va milliy istiqloq mafkurasi hisoblanadi. Hujjatlarni oʻrganish tahlil qilib xulosalar chiqarishda oʻzining yangi tarixi markazi talablari asosida yondashishga harakat qilindi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Dissertatsiya mavzusi hozirgi shu vaqtga qadar oʻzbek tarixnavesligi va tarix shunosligida ancha oʻrganilgan bu davrning murakkab, ziddiyatli, qarama qarshiliklariga toʻla voqealari tadqiq va tahlil etilgan. Dissertatsiyada ishida esa amalga oshirilayotgan keng koʻlamli milliy izlanishlarning navbatdagi natijasidek tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Dissertatsiya natijalarining ilmiy ahamiyati shundaki, 1917-1920 yillarda Chorizm tomonida siyosiy tazyiq oʻtkazish mustamlakachilik siyosatini kuchaytirish. Bu davr tarixini

sohtalashtirilgan bu dissertasiya tarixiy voqealarni to'g'ri yoritishda, uni to'ldirish va anqlik kiritishda, xolisona baho berishda yordam beradi.

Dissertasiya ishining amaliy ahamiyati shundaki, tadqiqotdagi asosli materiallardan va ilmiy xulosalardan ilmiy tadqiqot institutlarida, ilmiy ishlar yaratishda foydalanish mumkin. Ushbu tadqiqot oliy o'quv yurtlari talabalari, akademik litsey, kollejlari, o'quv qo'llanmalar tayyorlashda foydali material sifatida xizmat qiladi. Shuningdek universitetning talabalari uchun dissertasiya mavzusi bo'yicha maxsus kurslar tashkil qilishda va seminarlar o'tkazishda foydalanish mumkin.

I-BOB. TURKISTONDA SHO'ROLAR MUSTAMLAKACHILIGI ISTIBDODINING O'RNATILISHI.

1.1 Turkistonda sho'rolar istibdodining o'rnatilishi arafasidagi tarixiy vaziyat.

1916 yilning oxirlari va 1917 yilning boshlarida butun Rossiyada bo'lgani kabi Rossiyaning «Sof turdagi mustamlakasi» bo'lgan Turkistonda ham inqilobiy tanglikning barcha alomatlari har tomonlama pishib yegildi. Bu inkilobiy tanglik 1917 yil 27 fevralda Petrogradga chor monarxiyasi tuzumining ag'darilishiga olib keldi. Mamlakatda ikki hokimiyatchilik vujudga keldi. Bir tomonda knyaz Lvov bosh chiligida burjua-pomeshchiklar hukumati muvakkat hukumat, ikkinchi tomonda esa, ishchi va dehqonlarning demokratik diktatura organi bo'lgan ishchi, dehqon va askarlar deputatlari o'rtasida boshladi. Ishchi, dehqon va askarlar sho'rosiga mensheviklar, kadetlar va eserlar boshchilik qildilar.⁷

Rossiyada qariyb 300 yil hukmronlik qilgan Romanovlar sulolasining taxtdan ag'darilishi mamlakagning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotiga jiddiy ta'sir qildi.⁸ Inqilob g'alabasini Rossiya fuqarolari zo'r shoduxurramlik bilan qarshi oldilar. Chunki uning ezgu shiori ozodlik, tenglik va birodarlik edi. Fevral inqilobi asrlar osha Rossiyaning barcha mehnatkash va mazlum xalqlariga baxt-saodat yo'lini ko'rsatdi, katta-kichik millatlarga o'z takdirini o'zi hal qilishiga imkoniyat yaratdi, vijdon erkinligini joriy qildi, mahalliy idoralarni saylashda umumiy, bevosita, teng va mahfiy ovoz berishni yo'lga qo'ydi. Muvaqqat hukumat mahalliy xalq vakillaridan

⁷ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 6-bet

⁸ М. Жўраев "Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида" "Шарқ" нашриёти – матбаа концерни бош тахририяти Тошкент-2000 йил 22- бет

front orqasidagi ishlarga mardikorlikka chek qo'ydiki, bu tadbirlar millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar barcha xalqlarning istak-orzulariga javob berar edi. Rossiyadagi barcha o'n bitta partiya erkin sur'atda o'z faoliyatini olib bora boshladi. Xullas, qisqa muddag ichida fevral inqilobi g'alabasi tufayli Rossiya harbiy feodal dunyoda eng ilg'or demokratik mamlakatga aylandi.

Fevral inqilobi Rossiyaning xalqaro maydondagi ahvoliga ham jiddiy o'zgarishlar kiritish imkoniyatini yaratdi. Inqilob sharofati tufayli Rossiya uzoq davom etayotgan jahon urushidan chiqib ketish va mamlakat fuqarolarining ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishi mumkin edi. Umuman aytganda, fevral inqilobi, burjua-demokratik inqilobi jamiyat taraqqiyotining ob'yektiv rivojlanishi qonunlaridan kelib chiqqan hayotiy zarurat edi. U chinakam xalq inqilobi edi. Shu bois bu fevral burjua-demokratik inqilobining g'alabasini Turkiston xalqi ham zo'r xursandchilik va katta umidlar bilan kutib oldilar. Podsho Nikolay II ning taxtdan ketganligi to'g'risidagi xabar Toshkentga 28 fevralda kechasi yetib keldi. Ammo Turkiston general-gubernatori Kuropatkin monarxiyaning qayta tiklanishidan umidvor bo'lib, bu xabarni xalqqa bildirishni istamadi. 3 martda fevral inqilobining g'alabasi to'g'risidagi telegramma magbuotda bosilgach, uning siri fosh bo'ldi. Bu inqilobga nisbatan mamlakatimiz jadidlari ham xayrixohlik hissi bilan baho beradilar. Jumladan, endigina 19 bahorni karshilagan Abdulhamid Cho'lpon fevral inqilobini 1789-1793 yillardagi buyuk fransuz inqilobiga o'xshatgan edi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida Turkiston o'lkasida ommaviy inqilobiy harakatlar avj olib ketdi. O'lkaning yirik shaharlari: Toshkent, Samarqand, Skobelev (Farg'ona), Andijon, Kogon, Namangan, Ko'qon, Petro-Aleksandrovsk (To'rtko'l) va boshqa joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar bo'ldi. Fevral inqilobi haqidagi xabar matbuotda e'lon qilingan kuniyoq Toshkentda katta miting va namoyish bo'ldi. Namoyish qatnashchilari shaharning Skver (torakqiyparvar»chi 27 yoshli Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev nutq so'zlab, fevral inqilobi mohiyatini tushuntirib beradi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida o'lka musulmonlarining ommaviy harakatlari Qo'qon, Namangan, O'sh, Jalolobod, Samarqand, Andijon, Kattaqo'rg'on muzofotlari va boshqa hududlarda ham sodir bo'ldi. Turkiston o'lkasidagi ana shu ommaviy

chikishlar va xalq harakatlari ta'siri ostida sho'rolar (sovetlar) birin-ketin vujudga kela boshladi. Turkistonda ishchi deputatlarning birinchi sho'rosi Toshkentda 2 martda O'rta Osiyo temir yo'li bosh ustaxonasi (hozirgi Temir yo'llar teplovoz vagon ta'mirlash zavodi)da rus ishchilari tashabbusida tashkil etildi. Shu kuni bo'lib o'tgan mitingda Sovet tarkibiga 12 kishi saylapdi. Ular orasida A.Ya.Pershin, V.S.Lyain, A.A.Kazakov, N.Kalugin va boshqalar bor edi. Bunday Sovetlar Toshkent shahrining boshqa zavodlari, ustaxonalari, korxonalari va jamoat tashkilotlarida ham saylandi. Zavodlar, ustaxonalar, korxonalar va jamoat tashkilotlaridan saylan1an vakillardan 3 martda Toshkent ishchi deputatlari Soveti (Sho'rosi) tuzildi. 4 martda soldat deputaglarining Toshkent Soveti tashkil topdi. Mart oyining oxirlarida Toshkent ishchi deputatlari Soveti bilan askar deputatlari Soveti birlashdi. Ular o'zaro birlashib, «Nasha gazeta»ni chiqarishni yo'lga qo'ydilar. Gazetaning birinchi soni 1917 yil 2 aprelda bosilib chikdi.⁹

Turkistonda Sovetlar tuzish harakati ommaviy tus oldi. Fevral inqilobining dastlabki kunlaridanoq ishchi va soldat deputatlari Sovetlari Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon), Andijon, Namangan, Qo'qon, Skobelev va boshqa shaharlarda vujudga keldi. Faqat mart oyining o'zida Turkistonda 75 ishchi va soldat deputatlari Sovetlari faoliyat ko'rsata boshladi. Bu umumrossiya ko'rsagkichining 13,5 foiziga teng (Rossiyada jami bo'lib 600 ta Sovet tashkil etilgan) edi. Ammo bu Sovetlar tarkibidagi a'zolar asosan yevropalik aholi taraqqiyparvarchi 27 yoshli Sa'dullaxo'ja Tursunxo'lsayev nutq so'zlab, fevral inqilobi mohiyagini tushuntirib beradi.

Shaharlar bilan bir qatorda viloyatlarda ham sovetlar shakllana bordi. Turkiston o'lkasida mana shunday sovetlardan birinchisi 1917 yil mart oyining o'rtalarida vujudga kelgan Farg'ona viloyati Soveti bo'ldi. Aprel oyida Sirdaryo viloyati Soveti va may oyida Samarqand viloyati Soveti vujudga keldi. Turkiston o'lkasi Sovetidan tortib to viloyatlar, shaharlar va uyezdlar Sovetlarigacha barcha rahbarlik lavozimlarini Rossiyaning markazida tashkil etilgan mensheviklar va eserlar partiyalariga mansub bo'lgan Yevropa millatlarining vakillari egallab oldilar. Jumladan, Turkiston o'lkasi Sovetining raisi menshevik M. Fiterman, rais o'rinbosari qilib esa menshevik G.I.Broydo, Farg'ona viloyati Sovetiga eserlardan V.A.Chaykin,

⁹ М. Жўраев “Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида” “Шарк” нашриёти – матбаа концерни бош тахририяти Тошкент-2000 йил 22- бет

V.D.Doriomedov, L.A.Mayevskiylar saylandilar. Toshkent, Andijon shaharlari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham xuddi ana shu vaziyat bo'lganligi haqida yuqorida ta'kidlandi. Bu davrda bolsheviklar vakillari Turkistondagi Sovetlarda hech qanday ta'sirga ega emas edi. Mahalliy tub yerli aholi tili, dini, urf-odati, maqsadi-muddaosi boshqa bo'lgan Yevropa millatlarining vakillari bosh bo'lgan mazkur Sovetlarga ergashmadi, ularga ishonmadi va kofirlar deya begonasirab qaradi. Maxalliy aholi asosan musulmon ulamolari va jadidlar tashabbusi bilan hamda ular rahbarligida tashkil etilgan musulmonlar ishchi, dehqon deputatlari Sovetlariga ergashdilar va ularni killaridan bo'lib, uning rahbariyatida tub yerli millatlarning vakillari umuman yo'k edi. Bu Toshkent Soveti rahbariyati misolida ko'rsa ham bo'ladi. Toshkent Soveti rahbarligiga I.I.Belkov, A.Ya.Pershin, A.S.Lyapin, A.A.Kazakov, N.Kaluginlar saylandilar. 6 martda saylangan Andijon ishchi va askar deputatlari Soveti hay'atiga V.A.Chaykin (rais), ishchi Pershin, askar Maslov (o'rinbosarlar) kirgan edi. Sovetning 7 a'zosidan 4 tasi ishchi, 3 tasi askar bo'lib, ularning hammasi Yevropa millatlariga mansub kishilar edilar.¹⁰

Shaharlar bilan bir qatorda viloyatlarda ham sovetlar shakllana bordi. Turkiston o'lkasida mana shunday sovetlardan birinchisi 1917 yil mart oyining o'rtalarida vujudga kelgan Farg'ona viloyati Soveti bo'ldi. Aprel oyida Sirdaryo viloyati Soveti va may oyida Samarqand viloyati Soveti vujudga keldi. Turkiston o'lkasi Sovetidan tortib to viloyatlar, shaharlar va uyezdlar Sovetlarigacha barcha rahbarlik lavozimlarini Rossiyaning markazida tashkil etilgan mensheviklar va eserlar partiyalariga mansub bo'lgan Yevropa millatlarining vakillari egallab oldilar. Jumladan, Turkiston o'lkasi Sovetining raisi menshevik M. Fiterman, rais o'rinbosari qilib esa menshevik G.I.Broydo, Farg'ona viloyati Sovetiga eserlardan V.A.Chaykin, V. D.Doriomedov, L.A.Mayevskiylar saylandilar. Toshkent, Andijon shaharlari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham xuddi ana shu vaziyat bo'lganligi haqida yuqorida ta'kidlandi. Bu davrda bolsheviklar vakillari Turkistondagi Sovetlarda hech qanday ta'sirga ega emas edi.

Mahalliy tub yerli aholi tili, dini, urf-odati, maqsadi-muddaosi boshqa bo'lgan Yevropa millatlarining vakillari bosh bo'lgan mazkur Sovetlarga ergashmadi, ularga

¹⁰ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 9-bet

ishonmadi va kofirlar deya begonasirab qaradi. Mahalliy aholi asosan musulmon ulamolari va jadidlar tashabbusi bilan hamda ular rahbarligida tashkil etilgan musulmonlar ishchi, dehqon deputaglari Sovetlariga ergashdilar va ularni qo'llab-quvvatladilar. Bunday Sovetlar Toshkentning Eski shaharida, Samarkand, Sirdaryo, Farg'ona, Andijon va boshqa viloyatlarda tashkil topdi. Musulmon ishchi-dehqon Sovetlari o'z majlislarida harakat birligini ga'minlash va ommaning siyosiy kurashiga boshchilik qilish maqsadida siyosiy tashkilot tuzishga kirishdilar. Ana shunday tashkilotlardan dastlabkisi «Sho'roi Islomiya» edi.

1917 yil 14 martda «Sho'roi Islomiya»ning Toshkentda majlisi bo'ldi. Unda tashkilot faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi 15 kishidan iborat rayosat saylandi. Rayosatni jadidlarning rahbarlaridan biri Munavvar qori Abdurashidxonov boshqardi. Rayosat a'ziligiga shoir Fitrat, II Davlat dumasining a'zolari Abdulvohid qori, Mirkomilboy Mirmo'minboyev, Ahmadbek hoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy, Salimxon Tillaxonovlar saylandilar. «Sho'roi Islomiya» va uning markaziy rayosati Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta o'rin tutdi. Turkistonning turli shahar va qishloqlarida «Sho'roi Islomiya»ning quyi sho'balari tashkil topdi. Toshkentda tashkil etilgan «Sho'roi Islomiya»dan gashqari «Turon», «Ittihodiy taraqqiy» tashkilotlari, 5 martda Eski shaharda ziyolilarning «Yerlilar» qo'mitasi, 8 martda o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, muassasa xizmatchilari jamiyatlari: Andijon shahrida «Ozod xalq», «Hurriyat», «Ma'rifat», «Muftaxul maorif» va boshqa tashkilotlar, Samarqandda «Muravajjul Islom», «Klub Islomiya», «Musulmon mehnatkashlari ittifoqi», Kattaqo'rg'onda «Ravnaqul Islom», «Guliston», Xo'jandda «Munnut tolibin» kabi tanjilot va to'garaklar ana shular jumlasidandir. Bundan tashqari o'lkaiing katta shaharlarida «Sho'roi Islom», «Ulamo», «Turon», «Tujkor» «Musklub» («Musulmonlar klubi») kabi tashkilotlar harakat maydoniga keldilar. Bu bejiz emas edi, albatta qo'llab-quvvatladilar. Bunday Sovetlar Toshkentning Eski shaharida, Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona, Andijon va boshqa viloyatlarda tashkil topdi. Musulmon ishchi-dehqon Sovetlari o'z majlislarida harakat birligini gaminlash va ommaning siyosiy kurashiga boshchilik qilish maqsadida siyosiy tashkilot tuzishga

kirishdilar. Ana shunday tashkilotlardan dastlabkisi «Sho'roi Islomiya» edi.¹¹

Chunki jadidlar harakatining rahnamalaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiyning shiori «Haq olinur, berilmas» bo'lsa, Munavvar qori Abdurashidxonov esa: «Hurriyat olinur, berilmas», der edi.

«Sho'roi Islomiya» hamda yuqorida nomlari tilga olingan tashkilot va jamiyatlar o'z matbuot organlarini tashkil qildilar. Bular: Toshkentda «Xurshid», «Sadoi Turkiston», «Turon», «Turk eli», «Najot», «Kengash», «Sho'roi Islom», «Ulug' Turkiston»; Samarqandda «Oyna», «Hurriyat»; Buxoroda «Turon», «Buxoroi Sharif»; Qo'qonda «Sadoi Farg'ona», «Tirik so'z», «Kengash», «Yurt», «Hurriyat»; Farg'onada «Farg'ona nidosi»; Namanganda «Farg'ona sahifasi» va boshqa gazeta-jurnallar edi. Mazkur ommaviy axborot vositalari sahifalarida milliy istiqlol g'oyalari omma o'rtasida keng muhokama qilindi, targ'ibot etildi. Bu dasturiy vazifalarning asosiy yo'nalishlari «Sho'roi Islomiya» tashkilotining tashabbusi bilan 1917 yil 1 aprelda Toshkentda bo'lib o'tgan Umumt Turkiston musulmonlarining birinchi qurultoyida ishlab chiqildi. Unda Turkiston o'lkasi mahalliy aholisi vakillaridan 150 kishi ishtirok etdi.

Qurultoy hay'atiga Mustafo Cho'qayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sherali Lyapin, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sobirjon Yusupov, Ahmad Zaki Validiy, Sodiq Sattarov, Islom Shoahmedov, Serikboy Akayev, Ahmadbek Qo'yboqarov, Abdurahmon O'razayev, Mulla Abduljabbor Mahmudovlar a'zo edilar. Qurultoy ishida muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi rahbari N.Shchepkin va qo'mita a'zolari A.Davletshin, S.Maqsudiy, M.Tinishboyevlar ham ishtirok etdilar.

Qurultoy Rossiyada boshqarishning bo'lajak shakli va Turkiston musulmonlarining tashkiliy birdamligi masalasiga alohida ahamiyat berdi. Mazkur masala haqida so'zga chiqqan Ahmad Zakivalidiy federatsiya g'oyasini ilgari surdi. Bu g'oyani taniqli jadidlar Mahmudxo'ja Behbudi, Obidjon Mahmudov, Muhammadjon Tinishboyev va sonialist inqilobchi Vadim Chaykinlar qo'lladilar. Jadidlardan Sadri Maqsudiy, Kabir Bakir va boshqalar esa «Demokratik Rossiya respublikasi» g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyani Munavvar qori Abdurashidxonov

¹¹ Шамсиддинов М " Ўзбекистон тарихи материаллари" Андижон 2004 йил бет

va Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevlar quvvatladilar.

Qurultoy Turkistonning bo'lajak davlat qurilishi masalalariga xam katga e'tibor berdi. Munavvar qori Abdurashidxonov, Mustafo Cho'qayev va Sadri Maqsudiylar milliyhududiy boshqarish g'oyasi talabiga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha, musulmonlar yer-suv ishlarini boshqarishni o'zlari uddalay olmaydi. Shu bois hozircha madaniy-ma'rifiy masalalardagina muxtoriyatga erishishning o'zi yetarlidir. Umumai ushbu masalada yakdillik bo'lmadi: Turqiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrim musulmonlari vakillari qurultoyda federativ jumhuriyat tarafdorlari bo'ldilar. Shu boisdan ular o'zlarini «federalistlar» deb agadilar. Volga bo'yi musulmonlari vakillari esa unitar, ya'ni yagona bir butun respublika tarafdori bo'lganliklaridan ular tarixda «unitaristlar» nomini oldilar.¹²

Qurultoy qatnashchilari demokratik va federativ tamoyillar asosida tayyorlanadigan Rossiyaning bo'lajak konstitutsiyasida musulmonlar uchun teng huquqlar ishlab chiqishga chaqirdilar. Mazkur konstitutsiyada barcha viloyatlar qatorida Turkiston o'lkasiga ham muxtoriyat huqukini beradigan Rossiya Federativ Demokratik Respublikasi asoslanishini ilgari surdilar. Bu g'oyani amalga oshirish uchun Turkiston xalqiga Ittifoq, Hamkorlik va Birlik kerakligini qurultoy qatnashchilari yaxshi bilar edilar. Turkiston o'lkasi musulmonlarining birinchi qurultoyi markaziy rahbar organ Turkiston o'lka musulmon sho'rosini tashkil etish to'g'risida g'oyatda muhim qaror qabul qildi. Uning birinchi majlisida Mustafo Cho'qayev ushbu organniig raisi, Munavvar qori Abdurashidxonov rais muovini, Ahmad Zaki Validiy To'g'on kotib, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va boshqalar a'zo etib saylandilar. Markaziy Sho'ro tashkiliy bo'limiga Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Farid Tohiriy, Tolibjon Musaboy, Ibn Yamin Yanbayev, Muhammadamin Afandizoda, Nizomiddin Asomiy, Abdusamiqori, Murodxo'ja Solixo'ja, Shokirxo'ja Rahimiy, Tuzel Jonboy, Abdulla Avloniy, Salohiddin Muftizoda, Piri Mursilzoda, Muhammadjon Toshxo'jayevlar kirdi. Markaziy Sho'ro koshida tashkil etilgan yana bir muhim bo'lim maorif bo'limi edi. Uning tarkibiga Munavvar qori Abdurashidxonov, Zaki Validiy, Burhon Habib, Po'latxon Poshshabekov, Abulqosim Aminzoda, Abdusami qori, Rustambek

¹² Шамсиддинов М " Ўзбекистон тарихи материаллари" Андижон 2004 йил бет

Yusufbek, Hoji Ibrohim Tohiriy, Nushiravon Yavunev va boshqalar kirdi. Markaziy Sho'ro zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq, bir-biri bilan bog'lanmagan, nizom va dasturga ega bo'lmagan jamiyat va tashkilotlarni birlashtirish vazifasi qo'yilgan edi. Bunday jamiyat va tashkilotlar (ularning nomlari yuqorida keltirildi) Turkiston o'lkasida juda ko'p edi va har qaysi biri o'ziga mustaqil faoliyag ko'rsatar edi. Zaki Validiy To'g'on faqat Toshkent shahrining o'zida 20 ga yaqin jamiyat va tashkilotlar bo'lganligini ko'rsatgan edi. Andijonda shunday jamiyatlar soni 47 taga yetgandi. Bu tarqoq jamiyat va tashkilotlarni birlashtirib boshni qovushtirishda qurultoy qaroriga asosan Markaziy Sho'roning joylarda sho'ba (bo'lim)larining tashkil etilishi g'oyat muhim o'rin tutdi. Samarqand sho'basini M.Behbudiy, Farg'ona sho'basini Nosirxon To'ra, Toshkent sho'basini Munavvar qori Abdurashidxonov boshqardi.¹³

Demokratik ziyolilar va jadidlar ommaga tushuntirdilarki, musulmonlarning kuch-qudrati siyosiy tashkilotidadir. Agar ular ana shu siyosiy tashkilotga birlashmas ekanlar, o'z maqsad-muddaolariga erisha olmaydilar, musulmonlarning muxtoriyat uchun kurashi barbod bo'lishi mumkin. Bu borada Zaki Validiy To'g'onning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: «Ma'lumki, hozir dunyoda xalq o'z maqsadiga faqat yaxshi jipslikdagina erishadi. Buning uchun tashkilot kerak. Agar xalq tashkilotga ega bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Yaxshi tashkilotga ega bo'lmagan millat nafaqat muxtoriyatga munosib emas, balki aksincha bunday millat o'lim va inqirozga mahkum bo'latur... Turkiston musulmonlari, qo'lni-qo'lga bering. Va hammamiz bir yo'ldan yurib, bu maqsadni vujudga chiqaring. Birlikda quvvat degan so'zni aslo xotiradan chiqarmang».

Umuman olganda, qurultoy 1917 yil fevral' inqilobining natijasi o'laroq vujudga kelgan muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlash shiori ostida o'tdi. Tatar jadidlarining faollaridan bo'lgan Sadri Maqsudiy kurultoyda so'zlagan nugqida muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlagani holda turkiy musulmon xalqlar birligi g'oyasini ilgari surdi va buyuk turk saltanatini vujudga keltirishga da'vat etdi. Turkiston o'lka qurultoyida qatnashgan muvaqqat hukumatning Turkistondagi vakili N.Shchepkin qurultoyi va uning qatnashchilarini tabrikladi. U o'z nutqida qurultoyda ilgari surilgan qoidalar bizning dasturimizga to'la muvofiq keladi va shu boisdan muvaqqat

¹³ "Кенгаш " газетаси, 1917 йил, 19 июндаги сони

hukumag sizga va sizning qo'llab-quvvatlashingizga ishonadi, dedi. N.Shchepkin muvaqqat hukumat nomidan gaiirar ekan, sizlarning asosiy vazifangiz Sovetlarni emas, balki ta'sis majlisini himoya qilishdan iboratdir, deb qurultoy qatnashchilarini da'vat etdi.¹⁴

Xullas, qurultoy muvaqqat hukumagga to'la ishonch bildirdi va mahalliy aholini Milyukov, Kerenskiy atrofida jipslashishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Turkistonda voqealarning bu tahlitda rivojlanib borishi kadetlarning mehnatkash omma o'rtasida ta'sir doirasi kuchayib borayotganligidan darak berar edi. O'lka musulmon sho'rosi borgan sayin faoliyatini jadallashtirdi. 1917 yil 12 iyunda uning majlisi bo'ldi va hukumat Nizomi qabul qilindi. Mazkur nizomga ko'ra «Sho'roi Islomiya», «Ravnaqul islom», «Mirvaj ul-islom», «Muallimlar jamiyati», «Talabalar jamiyati» kabi musulmon jamiyat va tashkilotlari milliy va sinfiy farqlarga qaramasdan viloyat, shahar va uyezd musulmon deputatlari bo'limlari sho'rosi (Markaziy sho'rosi)ga bo'linishlari kerak edi.

Shunday qilib, Turkiston milliy istiqloli uchun o'lkadagi barcha musulmonlarning yakdil qadami qo'yildi. Tarixda ilk bor Turkiston o'lkasi musulmonlari qurultoyi chaqirildi va unda muhim qarorlar qabul qilindi. Qurultoyda asoslangan maqsad va harakatlarning ifodasi o'laroq Turkiston musulmonlari Markaziy Sho'rosi paydo bo'ldi. Bu tashkilot umumturkisgon jamoatchiligi, ayniqsa milliy istiqlol uchun kurashning oldingi safida boruvchi, uning ilg'or qismi, xususan, jadidlar tomonidan milliy markaz sifatida tushunildi. Albatta, bu katta muvaffaqiyat edi. Bu, jadidlarning yirik vakillaridan biri Mirmuhsin Shermuhammedovning obrazli ifodasi bilan aytganda, «Turkiston boboy»ning mustamlaka, qullik asoratidan tinkasi va sillasi qurib, «qari chol»ning g'aflat va notavonlik uyqusidan uyg'onayotganligini ko'rsatar edi. Albatta, bu hol Rossiya mustamlakachilarini, shu jumladan muvaqqat hukumatni boshqargan hukmdorlarni ham tashvishga solar edi, ular bu jarayonga befarq qaray olmas edilar.

Rossiya muvaqqat hukumati Turkistonda mustamlaka tizimini saqlab qolish niyatida dastlab bu yerda eski chor amaldorlarini o'zgartirishga ortiqcha harakat qilmadi.

¹⁴ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 14-bet

Muvaqqat hukumatda adliya vazirligida ishlagan, keyinchalik bosh vazir lavozimini egallagan Kerenskiy ham 1915 yildayoq Davlat dumasida so'zlagan nutqida: «Turkiston bu Tula yoki Tambov gubernatorligi emas, unga ingliz va fransuzlar o'z mustamlakalariga qaragandek muomalada bo'lish»¹⁵ kerakligi to'g'risida maslahat bergan edi. U vazirlar bilan bo'lgan kengashda Buxoro amirligi va Xiva xonligining ham yarim mustaqilligini tugatib, ularni Rossiyaga batamom «qo'shib» olishni taklif etdi. Ana shu maqsadlardan kelib chiqqan holda Buxoro amirligi qoshida muvaqqat hukumat Prezidenti va Xivada Rossiya harbiy komissari lavozimlari tashkil qilindi.

Kerenskiyning tub yerli aholiga nisbatan benisand va shovinistik munosabatda bo'lganligini quyidagi oddiy voqeadan ham bilsa bo'ladi. Mustafó Cho'qayev Turkiston musulmonlari (Sho'roi Islomiya)ning o'lka sho'rosi raisi etib saylangach, Moskvaga, Butunrossiya musulmonlarining I qurultoyiga borganda, Kerenskiy unga savol bilan murojaat qildi: «Endi siz bu reaksioner sho'roning ulamo ko'pchiligiga itoat etasizmi?» M.Cho'qayev esa unga «tabiiy itoat etaman va etamiz» deb javob qaytaradi. Shunda Kerenskiy M. Cho'qayevga «yaramas inqilobchi ekansiz»¹⁶ deydi.

Muvaqqat hukumat faqat 1917 yil 31 martga kelib Turkiston general-gubernatorligini tugatishga majbur bo'lgan edi va 7 aprelda o'lkani boshqarish uchun muvaqqat hukumatning 9 kishidan iborat Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Buning asosiy sababi shundaki, Turkiston general-gubernatori Kuropatkin muvaqqat hukumatga zimdan bo'ysunmasdan, tub yerli «musulmonlar qo'zg'olon ko'tarmoqchi» degan mish-mishlarni tarqatib, amalda hukumatga qarshi harbiy qo'zg'olonta tayyorgarlik ko'rish to'g'risida mahfiy buyruq berdi. Bu sir ochilib qolgach, 1917 yil 31 martda Kuropatkin qamoqqa olinadi va Sankt-Petersburpra jo'natiladi.¹⁷

Fuqarolar vakillaridan yangi tashkil etilgan Turkiston qo'migasining raisligiga kadetlar (Konstitutsion demokratlar) partiyasi arboblardan bo'lgan N.Shchepkin tayinlandi. Mazkur qo'mita tarkibiga Muvaqqat hukumatga sadoqatli bo'lgan musulmon vakillaridan 4 kishi kirigildi. Bular general-mayor Abdulaziz Davlatshin, Sadri Maqsudiy (Sodir Maqsudov), Muhammad Tinishboyev va Alijon Bukeyxanov (To'rg'ay viloyati komissari)lar edilar. Ularning hammasi Rossiya Davlat dumasiga

¹⁵ Содиқов.Х. Хурриятдан мухториятга. «Фан ва турмуш», 1993, 2-сон, 18-бет

¹⁶ Мустафо Чуқай ўғли. Исгиқлол жаллодлари. (1917 йил хотиралари). Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент. 1992, 37-бет.

¹⁷ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 16-bet

a'zo edilar. Muvakkat hukumatning Turkiston qo'migasi o'zining tashkil topgan kunidan boshlab o'lkada markaziy hokimiyatning vakili sifatida ish ko'rishga kirishdi, viloyatlar, shaharlar va uyezdlarda o'zining mahalliy boshqarish idoralarini shakllantirdi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko'rinadiki, 1917 yil fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Rossiyaning o'zida ikki hokimiyatchilik vujudga kelgan bo'lsa, Turkistonda uch hokimiyatchilik qaror topdi:

Birinchisi, Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkistondagi vakili Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi va uning joylardagi idoralari.

Ikkinchisi, Ishchi-dehqon va askar deputatlarning Turkiston o'lka soveti (sho'rosi) va joylardagi sovetlar.

Uchinchisi, Turkiston musulmonlarining Markaziy Sho'rosi, uning joylardagi sho'balari edi. Kuchlarning bu xildagi taqsimoti O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik harakatning asosan ikki yo'nalishda rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish nomilliy yo'nalish bo'lib, ikki xil ko'rinishda faoliyat ko'rsatganligidan qat'i nazar uning asl va bosh maqsadi bir edk, u ham bo'lsa, qanday usul va shaklda bo'lsada turli xildagi hiyla va nayranglarni ishga solib, Turkistonni Rossiya mustamlakachiligi asoratida saqlab qolish, o'lkada ulug' rus millatchiligi siyosatini olib borishdan iborat edi. Bu yo'nalish muvakkat hukumatning Turkiston qo'mitasi va ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lka Soveti shaklida namoyon bo'ldi.

Ikkinchi yo'nalish milliy, o'rta asrchilik tartiblariga qarshi, demokratik, milliy ozodlik, milliy mustaqillik harakati ko'rinishida sodir bo'ldi. Bu yo'nalishni Turkiston musulmonlari sho'rosi atrofida uyushgan Turkiston o'lkasining ilg'or va progressiv qarashdagi vatanparvar, istiqlolchi ziyolilari va islom dini ulamolari boshqardilar. Kuch va qudrat o'lka musulmonlari Markaziy sho'rosi tomonida bo'lib, uni mahalliy xalqning ko'pchiligi ko'llayotgan edi. Chunki u ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy xalqning talab-ehtiyojlari va qiziqishlariga to'la javob berar edi. Birinchi yo'nalishdagi harakatga esa mahalliy xalq ergashmadi, ularni chaqirilmagan mehmonlar, bosqinchi, tili, dini, urf-odati, madaniyati, tarixi boshqa kofirlar deb qaradi. Ayniqsa ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lka Sovetlari ilgari surgan dastur va g'oyalar tub yerli aholi uchun tushunarsiz va begona edi. Unda

musulmonlar qurultoyining muvaqqat hukumatga ishonch bildirib qabul qilgan qarorini qanday baholamoq kerak? Buni vaqtinchalik ishlatilgan, uzoq kelajakdagi maksadni ko'zlab ilgari surilgan okilona taktik yo'l deb hisoblash mumkin va u kuyidagi holatlar bilan izohlanadi: Birinchidan, bir vaqtning o'zida ikki jabhada: ham muvaqqat hukumat va ham ishchi, dehqon va askar deputatlari sho'rosiga qarshi turishlik katta mushkulliklar keltirib chiqarar edi. Ikkinchidan, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng muvaqqat hukumat ilgari surgan dasturiy g'oyalar va talablar Turkiston xalqlarining o'sha davrdagi talab ehtiyojlariga mos bo'lib tushayotgan edi. Chor Rossiyasi zulmi iskanjasida dahshat azoblaridai qalbi tilka pora bo'lgan Turkiston xalqi muvaqqat hukumat misolida ma'lum ma'noda bo'lsaa o'z ezgu orzu-umidlarining ro'yobga chiqishiga ishongisi kelayotgandi. Musulmonlar kurultoyi ishlab chiqqan va hayotda amalga oshirilgan taktik yo'l to'g'ri bo'lib chikdi.

Biroq Turkiston musulmonlari Markaziy sho'rosi o'lkada mustamlakachilik tartib-qoidalarini saqlab qolishga jonjahdlari bilan astoydil harakat qilayotgan kelgindi kuchlarga nisbatan umumiy maqsad yo'lida sust harakat qildilar, «mo'tadil» faoliyat ko'rsatdilar. Tarixchi olim Saidakbar A'zamxo'jayevning xulosasiga ko'ra: «Mo'tadillik o'lka musulmon sho'rosi faoliyatiga xos xususiyat edi... Biroq voqealarning rivojlaiish jarayoni markazning ish shaklida va usullarida ko'i safarbarlikni, qat'iylikni, dasturni va taktik o'zgarishlarni talab etardi», ¹⁸jumladan, 1917 yilning dastlabki oylarida Turkistonning muxtor qurilishiga oid biror bir tadbirni yoki amaliy faoliyatni o'rtaga qo'ymadi, tashabbuskorlik va ijodkorlik yetishmadi.

O'lka musulmon sho'rosi faoliyatining talab darajasida rivojlanmaganligining yana bir sababi tashkilot qatnashchilarida harakat birligining bo'lmaganligidir. Bularning hammasi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasining nochorligi bilan xarakterlanadi.

Butun Rossiya musulmonlarining qurultoylari Turkiston o'lkasi mehnatkashlari hayotida ma'lum darajada iz qoldirdi. Birinchi qurultoy 1917 yil 1-2 mayda Moskvada bo'lib o'tdi. Uning faoliyatida deyarli barcha siyosiy oqimlar: o'ng konservatorlardan tortib to so'l radikal sotsialistlargacha vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida Turkiston, Buxoro va Xivadan musulmonlar vakillari qatnashdilar:

¹⁸ Аъзамхужаев Саидакбар. Туркистон бирлиги учун. Т., «Фан», 1995, 6-бет

Mustafo Cho'qayev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Islom Shoahmedov, Sobir Yusuiov va boshqalar shular jumlasidandir.¹⁹

Qurultoy bir qator muhim qarorlar qabul qildi. Ana shulardan biri davom etib turgan urushga munosabat masalasi edi. Qabul qilingan qarorda butun dunyodagi musulmonlar Yevropa imiyerializmining qurboni bo'lib qolayotganligi, xalqaro qirg'inbarot urushlarning ham bosh sababchisi imperialistlar ekanligi qayd etildi, millat va xalqlar o'z takdirini o'zi belgilash hukuki asosida darhol anneksiya²⁰ va kontributsiyasiz²¹ sulh tuzish talabi qo'yildi. Shuningdek, qurultoy 8 soatlik ish kunini joriy etish, ishchi musulmon sho'rosi tuzish, cho'l viloyat va Yettisuvdagi mahalliy aholining ko'chirilishini to'xgatish va yerlarni tortib olishni bas qilish, ona tilida o'qitiladigan maktablar tarmog'ini kengaytirish, diniy ehtiyojlar uchun muvaqqat diniy idora tuzish, muvaqqat hukumat ichki siyosagida musulmon aholi manfaatlarini, ayniqsa yer va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv kabi masalalarda himoya qilishga qaror qildi. Qurultoy musulmon xotin-qizlar masalasida maxsus qaror qabul qildi. Unda shariat bo'yicha ayollar teng huquqqa ega ekanligi ko'rsatildi. Shu sababdan ular shariat bo'yicha siyosiy, ijtimoiy-jamoat ishlari va saylovda erkaklar bilan teng huquqli asosda qatnashadilar, deyildi.

Barcha regional partiya va tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish va Rossiya musulmonlarini boshqarishni amalga oshirish uchun Butunrossiya ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar qurultoy Butunrossiya musulmon sho'rosi (milliy sho'ro)ni sayladi. Uning ijroiya qo'mitasi tarkibiga Turkistondan o'lka musulmon sho'rosi a'zolari Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va Islom Shoahmedovlar kirdilar.

Qurultoyda Rossiya milliy davlat qurilishi masalasida qizg'in bahslar bo'ldi. Ushbu masalada qurultoy qatnashchilari ikkiga bo'linib ketdilar. Ulardan bir guruhi markazchilik tamoyilini himoya qilib, demokratik Rossiya tarkibida hududiy-madaniy muxtoriyat huquqi garafdori edi. Ikkinchi guruh vakillari esa Rossiya federatsiyasi tarkibida musulmon xalqlariga hududiy muxtoriyat berilishiga moyillik bildirdilar.

Qurultoyda keskin va davomli bahs-munozaralardan so'ng ushbu masalada quyidagi qaror qabul qilindi:

¹⁹Шамсиддинов М " Ўзбекистон тарихи материаллари" Андижон 2004 йил бет

²⁰ Aneksiya- bosib olish

²¹ Kontributsiya- Tovon to'lash

«Rossiyada musulmon xalqlari manfaatlarini ko'proq ta'minlovchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy federativ asosdagi demokratik respublika deb tan olinsin: muayyan hududga ega bo'lmagan millatlar milliy-madaniy muxtoriyatdan foydalanadi». Bundan ko'rinadiki, jadidlar sho'ro tarixchilari soxtakorlik bilan tuhmat qilganlaridek, «Turkistonni Rossiyadan ajratib olishni», «Buyuk Turkistonni barpo qilishni» o'z oldilariga bosh maqsad qilib qo'ymaganlar, balki Rossiya tarkibida muxtoriyat uchun kurashganlar. Bu fikrni Mahmudxo'ja Behbudiyning «Haqiqatning bayoni» maqolasidagi quyidagi jumlar yanada aniqroq va ravshanroq ifodalaydi: «Biz istaymizki, bugun Rusiya musulmonlari muxtoriyat (federatsiya) usuli yuzasidan tiriklik qilsunlar... Rusiyadan ajralmagan holda muxtoriyatli maishatni vujudga keltirmoq uchun biz Rusiya musulmonlari alxusus biz, Turkiston musulmonlariga lozimki, avvalo qadim va jadid nizo lafzisini qo'yib o'zaro ittifoq istasak. Biz istaymizki, Turkiston musulmonlari bundagi rusiy, yahudiy va boshqalar qo'shilgan holda o'z boshlariga Rusiyaning bir parchasi hisoblana turg'on Turkiston hukumini (hukumatini) ta'sis etsak, o'zimizning majlis muborovatimiz (parlamentlarimiz) bo'lsin desak. Turkiston musulmonlari shariat va odatlariga, o'z qonun va dinlariga muvofiq tiriklik qilsinlar. Turkiston, yahudiy, nasroniy va musulmonlari uchun hammalarining manfaatlarini e'tiborga olaturg'on qonunlar tuzilsin».²²

Mahmudxo'ja Behbudiy Butunrossiya musulmonlarining Moskvadagi qurultoyiga qadar ham muxgoriyag tarafdori bo'lgan. U 1917 yil aprel oyida Turkiston o'lkasi ijroiya qo'mitasi qurultoyida rus shovinisti Geodakovning «...madaniy xalqlarga muxtoriyat, qolganlariga esa,... (qirg'iz, sartlarga) madaniyatga ega bo'lishlari sayin muxtoriyat berilishi» haqidagi fikriga norozilik bildirib, bunday degan edi: «Yerlik dehqonlar rus dehqonlaridan qolishmaydi, g'arbiy viloyatlardan qochgan kelgindilardan esa ustun. Turkiston fuqarosining madaniy qoloqligida fuqaro emas, o'lkani tish-tirnog'i bilan jaholatda ushlagan eski mustamlaka tuzumi aybdordir».

Turkiston o'lkasi xalqlari hayotida Butunrossiya musulmonlarining 1917 yil 21-31 iyulda Qozon shahrida o'z ishini olib borgan II Kurultoyi qabul qilgan qarorlar katta o'rin tutar edi. Jumladan, qurultoyning qarorida Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrimda boshqaruv shaklini mazkur o'lkalar aholisining o'zi hal qilsin, deyiladi. Ichki

²² «Улур Туркистон» газетасининг 1917 йил, 12 июнь сони.

Rossiya va Sibir musulmonlari uchun esa keng milliy madaniy muxtoriyat talabi qo'yiladi.

Qurultoyning qabul qilgan eng muhim qarorlaridan biri musulmon qo'shinini yaratish haqidagi qaror edi. Bu ishni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarish uchun Butunrossiya Markaziy harbiy Sho'rosini tashkil qilishga qaror qilindi.

Qurultoy kun tartibida agrar masala yetakchi o'rinlardan birini egalladi. Ushbu masalada so'zga chiqqan Turkiston vakili Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev o'lkadagi xalq ommasining og'ir qismatli ahvolini ochib tashladi. Gap shundaki, chor Rossiyasi hukmronligi davridagidek muvaqqat hukumat davrida ham mustamlakachilarning mahalliy xalqqa nisbatan munosabatida o'zgarish bo'lmadi, ularni ezish, kamsitish va qirg'in qilish davom etdi. General Kuronatkin mustamlakachi shovinistlarga qirg'in qurollari tarqagganligi oqibatida 1917 yil aprel oyiga qadar o'lkadagi qirg'iz va qozoq millatlariga mansub xalqlardan 50 ming aholi xunrezlik qurboni bo'ldi. Bu jinoyat uchun Turkiston musulmonlari Kuronatkynni sudga berdilar. Ammo bundan hech qanday natija chiqmadi. Na muvaqqat hukumat, na igachi, dehqon va askar deputatlari sho'rolari mahalliy ommaning arzdodiga quloq solmadi. Yerning xalq mulki ekanligini qayd qilgan qurultoy agrar masalani uzil-kesil hal etishni Ta'sis majlisi chaqirilguncha qoldirib turishga qaror qildi.

Turkiston o'lkasidagi taraqqiyparvarchilar, jadidlar bilan diniy arboblardan, qadimiychilar o'rtasida yuz bergan bo'linish boshqa masalalarda bo'lgani singari mazkur qurultoyda ham yagona jabha bo'lib harakat qilishga imkon bermadi.

Xususan, qurultoyda xotin-qizlarga munosabat masalasi ko'rilganda bu yaqqol ko'zga tashlandi. Taraqqiyparvarlar ayollarning siyosiy huquqlarini erkaklar bilan baravarlashtirish tarafdori edilar. Ruhoniylar vakillari qadimiychilar esa bunday qarorning qabul qilinishiga qarshi turdilar. Ammo qurultoyda taraqqiyparvarchilar ustun keldilar.²³

Jadidlar bilan qadimiychilar o'rgasidagi bo'linishning asl mohiyati va sabablari nimalardan iborat va u qachon yuz berdi. Ikki o'rtadagi bo'linishning asosiy sababi Turkiston o'lkasining mustaqilligini ta'minlash masalasi va unga eriptishning taktik yo'llaridagi ikki xil yondashuv edi. Ruhoniyat vakillari bo'lgan qadimiylar

²³ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 21-bet

nasroniylarga, Rossiya mustamlakachilariga qarshi g'azovot yo'li bilan mustaqillikni qo'lga kiritishga chorlar edilar. Ilg'or ziyolilar, jadidlar esa bu yo'lga qarshi chiqdilar. Ular g'azovot yo'li xalqni og'ir ahvolga solib qo'yishi mumkin, deb hisobladilar. Natijada 1917 yil iyun' oyining o'rtalarida milliy harakat qatnashchilari milliy mustaqillik jabhasidagi yagona kuch bo'lib maydonga chiqish imkoniyatidan mahrum bo'ldilar va ular bo'linib ketdilar. Bundan millat zarar ko'rdi, Turkiston o'lkasi yutqazdi.

Turkiston o'lkasi milliy mustaqilligi dushmani bo'lgan Rossiya mustamlakachilari esa bu qulay vaziyatdan ustalik bilan foydalandilar. Yagona milliy jabhaning bo'linishi tobora chuqurlashib bordi. Har ikki yo'nalish tarafdorlari endi bir-birlarining tagiga suv quya boshladilar, yovuz dushmanlardek bir-birlariga «tosh» oga boshladilar. 1917 yilning o'rtalarida ruhoniychilar «Sho'roi Islomiya»dan chiqib, «Sho'roi ulamo» jamiyagini tuzdilar. O'z g'oya va qarashlarini tashviqot va targ'ibot qilish maqsadida ular «Al-izoh» jurnalini ta'sis etdilar. Jurnalning noshiri va muharrirligini Abdumalik hoji Nabiyeu olib bordi. Uning birinchi soni 1917 yil 19 iyunda chiqdi. Jami o'olib jurnalning 31 soni dunyo yuzini ko'rdi va 1918 yil may oyida Turkiston Sho'ro Respublikasi Xalq Komissarlari kengashi buyrug'i bilan yopib qo'yildi. Uning sahifalarida ulamochilar Qur'oni Karimdan oyatlar kelgirib, eski turmush tarzi va o'rtaasrchilik munosabatlarini himoya qildilar, taraqqiyot yo'lidagi har qanday yangi fikrni tanqid qildilar, ayollarning erkaklar bilan teng huquqli bo'lolmasliklarini, ko'p xotinlikni yoqlaydigan xarakterdagi maqola va chiqishlarga keng o'rin berdilar. O'sha paytda jadidlar bosh bo'lgan «Turon» gazetasi ayollar maktabini ochish, ularni ijtimoiy-siyosiy hayotga keng jalb qilishni targ'ib qilayotgan edi. «Al-izoh» o'z sahifalarida «Turon»ga qarshi o't ochdi, gazetada maqolalar bilan chiqqan mualliflarni «xudo yo'lidan toygan»likda aybladi. Saidakbar A'zamxo'jayevning yozishicha: «Jurnal ayol kishi ayoligicha qolishi kerak va uni erkakka tenglashtirish aqlsizlikdir, deb yozadi» Jadidlarpiig yirik vakillaridan bo'lgan Mirmuhsin Shermuhammedov «Turon» gazetasida mutaassib ulamochilarni tanqid qilgani uchungina dahriylikda ayblanadi va qozixonada kaltaklanadi. Bu ham yetmagandek uni o'lim jazosiga hukm qiladilar, so'ng hukm 18 oylik qamoq jazosi bilan almashtiriladi. Gazeta muharriri A.Avloiiy «shakkoklik» qilib, bu xildagi

maqolani bosganligi uchun «Turon»ning 3-sonida «E'tiroz» mavzusida maqola bilan chiqib, ulamochilar va jamoatchilikdan uzr so'rashga majbur bo'ldi. Gazeta 20-sonidan so'ng umuman yopib qo'yildi.

«Al-Izoh» O'lka musulmon Sho'rosi atrofiga to'nlangan ilg'or milliy ziyolilarga nisbagan o'z saqifalarida nafrat urug'ini sepdi, ularni islomga xiyonatda aybladi, xalkdan chetlashtirishga ingildi. Ahvol shu darajada kulgili va achinarli yo'nalish oldiki, ulamochilar xalq ommasi o'rtasida o'z ta'sirlarining kuchli ekanligidan foydalanib, sartaroshlarga ziyolilar soqolini olishni, choyxonalarda ularga choy berishni man etdilar. Chunki tub yerli mahalliy aholi ommasi islom dinida edida.

Turkiston o'lkasi milliy istyqlolchi kuchlarining yagona jabhasi nihoyatda qaltis va noqo'lay paytda, Toshkent shahar dumasiga saylovlar e'lon qilingan paytda bo'lindi. Saylov demokratik ruhda o'tdi. Kutilganidek o'tkazilgan saylov «Sho'roi ulamo»ning o'rtasida ta'siri kuchli ekanligini ko'rsatdi. Saylov natijalariga ko'ra, Toshkent shahar Dumasi mandatidagi jami 112 o'rindan 64 task ulamochilarga, 11 tasi sho'roi islomchilarga, 24 tasi eserlarga va 5 o'rin sotsial-demokratlarga nasib etdi. Shunday qilib, Dumaga saylovlarda mahalliy aholi hammasi bo'lib 74 ovozga va yevropaliklar esa 38 ovozga ega bo'ldilar. Milliy kuchlar harakatining bunday muvaffaqiyagi Turkiston o'lkasining boshqa shaharlaridagi Duma saylovlarida ham kuzatildi. Masalan, milliy harakat namoyondalari Samarqand Dumasidagi 75 o'rindan 59 tasini, Andijon Dumasidagi 97 o'rindan 84 tasini egallab oldilar. Bu juda katta g'alaba edi. Ammo bu g'alaba va imkoniyatdan o'zaro birlik va ahillik bo'lmaganligi tufayli foydalana olinmadi, g'oyaviy-siyosiy dunyoqarashlarning gorligi va cheklanganligi bunga imkon bermadi. Bundan Turkistonning yevropalik aholisi vakillari foydalan dilar, ulamochilar misolida mahalliy xalqni siyosiy jihatdan yetilmaganlikda aybladilar, o'lar Davlatny idora qila olmaydilar, deb tashviquot qildilar. Bu hol millatlararo munosabatlarni yanada keskinlashtirdi.

Vatan va millat takdiri hal bo'layotgan ana shu g'oyatda murakkab sharoigda jadidlar yana tashabbus ko'rsatdilar. Ular Turkiston, milliy istiqlol manfaatlari yo'lida xalqni birlashishga, ahillikka chaqirdilar. Bu esa o'z navbatida «Sho'roi Islomiya» bilan «Sho'roi ulamo» jamiyatlarining birgalikda harakag qilishiga imkoniyat yaratar edi. Jadid shoir A.Fitrat bunday deb yozgan edi: «Ey Turkiston xalqi musulmonlari,

Tangri uchun, payg'ambar uchun, din uchun, millat uchun, keling, birlashaylik, o'ramizdagi shaxsiy tortishmalar, sinfiy ayriliqlardan ko'z yumaylik. Islom dinining birinchi bo'lgan-qardoshlik va ittihad bog'lari bilan bog'lanaylik. Qo'lni-qo'lga beraylik. Haq yo'lida, Vatan yo'lida, millat yo'lida jadidimiz, qadimmiz, mullomiz, boymiz, bir yerda to'planaylik».²⁴ Bunday fikrlarni jadidlardan M.Cho'qayev, M.Behbudiy va boshqalar ham ilgari surdilar.

Xullas, Turkiston o'lkasidagi milliy istiqlol uchun olib borilgan umumxalq harakagiga jadid taraqqiyparvarlar va islom dini ruhoniylari boshchilik qildilar. Ularning shiori «Ozodlik», «Tenglik» va «Adolat» edi. Bu ezgu shiorlar o'lka fuqarolarining talabehtiyojlaridan kelib chiqdi.

«Sho'roi Islom» va «Sho'roi ulamo» jamiyatlarining milliy istiqlol uchun olib borgan kurashlariga «Ittihad» tashkiloti ham hayrixoh edi. Bu tashkilotning rahbarlari Rossiyaga asir tushgan sobik turk ofitserlari Afandizoda, Rizo afandi, Doniyorbek va boshqalar bo'lib, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Turkistondan borgan mardikorlar bilan birga o'lkamizga kelgan edilar. «Ig'tihad»chilarning Turkistonda o'z kardoshlari bo'lgan tub yerli mahalliy aholi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatishlari armanlarning 1917 yil yozida tiklangan «Dashnaqsutyun» va «Gichak» firqalari a'zolarining g'ashini keltirgan edi. «Dashnaksutyun» va «Gichak» armanlarning milliy burjua partiyalari bo'lib, buyuk Armaniston uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan edi. «Dashnaqsutyun» 1890 yilda Tbilisida tashkil topgan. 1892 yilda bu partiyaning birinchi qurultoyi bo'ldi, unda nizom va dastur qabul qilindi. Firqa «Drashak» («Bayroq») nomi bilan gazeta ta'sis etdi.

«Dashnaqsutyun»ning asosiy kurash uslubi terror bo'lgan. O'z ezgu maqsadiga yetishish yo'lida bu firqa barcha turkiylarni va so'ngra musulmonlarni ham asosiy rakib deb bilgan va o'z farzandlariga turkiylarni o'ldirish, qirg'in qilishni vasiyat qilib qoldirganlar. Ana shu dastur va kurash uslubi asosida dashnoqlar Turkiya mamlakati hududida bir necha bor terroristik qo'poruvchilik chiqishlari uyushtirganlar. Bu o'z navbatida Turkiya davlatining ham armanlarga qarshi dahshatli qirg'inlar uyushtirishiga sabab bo'lgan. Bunday qirg'inlar 1895, 1909 va eng kattasi 1915 yilda sodir bo'lgan. Arman «Dashnaqsutyun» partiyasining a'zolari terroristik,

²⁴ A'zamxo'jayev S. Turkiston birligi uchun. T.,: «Fan», 1995, 22-23 bet

qo'poruvchilik chiqishlarini Kavkaz orti jumhuriyatlarida, avvalo ozar yurtida xam amalga oshirganlar. O'z navbatida ozarlar ham dashnoqlarga qarshi harakaglar qilishga majbur bo'lganlar.

Armanlar ana shu qirg'inlar davrida dunyoning turli mamlakatlariga qochib, tarqalib ketganlar. Ularning kattagina kismi Turkiston o'lkasining Toshkent, Qo'qon, Andijon, Samarqand, Marv, Ashxobod kabi shaharlaridan o'zlariga boshpana topganlar. «Ulug' rus saltanati» gumashtalari o'zlarining qora va jirkanch mustamlakachilik siyosatlarida armanlar bilan turkiylar va barcha musulmonlar o'rtasidagi azaliy dushmanlikdan ustalik bilan foydalanganlar. 1917 yil fevral burjua-demokratik inqilobi va undan keyingi oylarda ham yuqorida ta'kidlangani singari Turkistonda kommunistik bolsheviklar firqasi hali to'laroq shakllanmagan, hatto o'zlarining kichik-kichik guruh va yacheykalariga ham ega emas edi, sotsial-demokratik tashkilotlar ishchi, dehqon va askar sho'rolarida hech qanday o'ringa ham, ta'sirga ega emas edi. O'lkada bolsheviklarning faoliyati 1917 yil aprelda V.I.Leninning «Hozirgi inqilobda proletariatning vazifalari» tezislari tashviqotidan so'ng jonlandi. «Aprel tezislari» nomi bilan tarixda ma'lum bo'lgan bu hujjatda «xalqlar dohiysi» jamiyat taraqqiyotiga mutlaqo qarama-qarshi o'laroq burjua-demokratik inqilobini sotsialistik inqilobga o'stirib chiqarishni vazifa qilib qo'ydi, muvaqqat hukumatga ishonmaslik va uni qo'llab-quvvatlamaslikka chaqirdi. Leninning «Aprel tezislari»ni «Rossiya tarixi» («Istoriya Rossii») kitobining mualliflari M.Giller, A.Nekrich «... bir vaqtning o'zida aniq va xayoliy dastur edi», deb hisoblaydilar. Chunki Rossiyada g'alaba qozongan fevral burjua-demokratik inqilobi jamiyat taraqqiyotining ob'yektiv rivojlanishi qonuniyatiga javob berar edi, sotsialistik inqilob uchun esa Rossiyada hech qanday na ob'yektiv va na sub'yektiv sharoitlar yetilmagan edi. V.I.Leninning «Aprel tezislari»dagi da'vatlari marksizm nazariyasini ham inkor etardi. Tarix fanlari doktori, professor V.Sogrin «Vinovat li marksizm?» («Marksizm aybdormi?») maqolasida juda to'g'ri fikr yuritadi. K.Marks tovar-bozor munosabatlari ob'yektiv ravishda o'z imkoniyatlarini yo'qotgan taqdirdagina kommunizm kapitalizm o'rnini egallay oladi va u tabiiy ravishda halokatga uchraydi, deb xulosa chiqargan edi. U kapitalizm rivojlanmagan va kam taraqqiy etgan bir mamlakatda sotsialistik inqilob g'alaba qozonadi, deb xulosa kilmagan edi. Demak, V.I. Leninning sotsialistik

inqilob bir necha, hatto alohida olingan bir kapitalistik mamlakagda ham g'alaba qozonishi mumkin, deb chiqargan xulosasi tarixiy taraqqiyot qonuniyatlariga zo'rlikni biddirar edi. Sotsialistik inqilobda mabodo ishchilar sinfi rahbar, gegemon va asosiy kuch bo'ladigan bo'lsa, proletariat diktaturasining moddiy asosini hozirgi zamon industriyasi tashkil etadigan bo'lsa, 1917 yildagi Rossiyadek «yarim yovvoyi», iqtisodiy jihatdan qoloq va kam taraqqiy etgan «Mujiklar mamlakati»da qanday qilib, sotsialistik inqilob qonuniy g'alaba qozonishi mumkin? Chunki, 1913 yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Rossiyadagi jami 159 million 153 ming aholining faqat 3 million 900 ming nafari, ya'ni 2 foizga yaqinginasanoat korxonalari ishchilari bo'lganlar, xolos. Bu ob'yektiv holat V.I.Leninni kam qiziqtirardi, u fanatlar singari davr-sharoit va qonuniyat bilan hisoblashmasdan, faqat hokimiyagni qo'lga kiritishga intilar edi. Leninning 1905 yilda Rossiyada bir necha hafta bo'lganligini hisobga olmaganida, u 1900 yildan beri mamlakatda bo'lmagan, bu yerdagi vaziyatni o'z ko'zi bilan ko'rmagan va uni atroflicha bilmas edi. 1917 yil aprelda Petrogradga qaytishda «poyezdda menga faqat bitta ishchi yo'liqdi», deb o'zi tan olgan edi bolshevistik firqa dohiysi. Ana shu bitta ishchi bilan bo'lgan uchrashuv V.I.Leninga butun Rossiya bo'yicha ishchilarning barcha xalq ommasining istak-xohishlari to'g'risida «xulosa» chiqarishga yetarli bo'ldi va bu xulosa «Aprel tezislari»da o'z ifodasini topdi. Burjua-demokratik inqilobini tinch yo'l bilan sotsialistik inqilobga aylangirish to'g'risidagi lenincha dastur bolsheviklarning VII (Aprel) Butun Rossiya konferensiyasi (1917 yil 24-29 aprel) qarorlari uchun asos qilib olindi. Ana shu dastur asosida bolsheviklar mehnatkashlar ommasini o'z tomonlariga og'dirib olish uchun siyosiy targ'ibot va tashkilotchilik ishlarini olib bordilar. Ana shu davrdan e'tiboran bolsheviklarning faoliyati va omma orasidagi (asosan Yevropa millatiga mansub aholi o'rgasidagi) ta'siri ham jonlanish davriga kirdi, o'lkalardagi bolsheviklarning guruh va guruhchalari shakllana boshladi. 1917 yilning aprelda RSDRPning Toshkent tashkiloti ichida bolsheviklar gruppasi tuzildi (uning tarkibida tub yerli aholi vakili deyarli yo'q edi.) Bu gruppada:

N.V.Shumilov, V.S.Lyapin, A.A.Kazakov, V.P.Bauman, A. F. Solkin, M.P.Sorokina, F.Ya.Sirul, G.M.Sviling, I.N.Gusanov, S.Z.Rubsov, M.P.Kafanov, F.D.Dunayev, F.L.Jelezov, A.L.Gudovich, A.Gavrilov va boshqalar bor edilar. May-iyun oylarida

yangi Buxoro (Kogon), Qo'qon, Samarqand, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarda ham bolshevistik guruhlar paydo bo'ldi. Bolsheviklarning Ko'qon guruhi (iyunda 17 kishi edi xolos)ga Ye.A.Babushkin, Kogon guruhiga P.G. Poltoratskiy, Samarqand guruhiga A.I.Frolov, Andijon guruhiga D.S.Uryupin va boshqalar boshchilik qildilar.²⁵

Bolsheviklar Turkistonning shahar va uyezdlarida tashviqot va targ'ibot ishlarini olib bordilar, o'z firqalari nizomi va dasturini garqatdilar. Ular ishchilar ommasiga o'z ta'sirini kuchaytirish maqsadida kasaba uyushmalaridan foydalandilar, bunday uyuishmalarga a'zo bo'lib kirdilar. Birinchi kasaba uyushmasi 1917 yil martda Toshkentda tuzilgan edi va uning tarkibida 2350 kishi bor edi. Toshkentda birinchi musulmonlar kasaba uyushmasi 1917 yil bahorida eski shaharda «Ustalar jamiyati» nomi bilan tashkil topgan edi. Uning tarkibida Bahrom Nurmammedov, Ochil Bobojonov, Sultonxo'ja Qosimxo'jayev va boshqalar bor edilar.

1917 yil iyun oyida Toshkentda kasaba uyushmalarining Markaziy byurosi tuzildi va o'z atrofiga 44 kasaba uyushmasini birlashtirdi. Ana shu kasaba uyushmalaridan 13 tasi avgust oyida musulmon kasaba uyushmalari sho'rosini tuzdi. Kasaba uyushmalari Samarqand, Skobelev, Andijon, Qo'qon va boshqa shaharlarda ham tashkil topdi.

Yuqorida bayon etilgan fikr-xulosalardan ko'rinadiki, 1917 yil fevral inqilobidan so'ng to iyul oyiga qadar Turkistondagi uchta asosiy siyosiy raqobatlashuvchi kuch: Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, Turkiston o'lka musulmonlar sho'rosi va ishchi, dehqon va askar vakillari sho'rosi tinch kurash vositalari bilan o'lka mehnatkashlari o'rtasida o'z ta'sir doiralarini kengaytirish hamda ularni o'z orqalaridan ergashtirish yo'li bilan hokimiyatni ko'lga olish uchun bor imkoniyatini ishga soldilar. 1917 yil iyul oyidan boshlab bolsheviklar firkasining Petrograd, Moskva va boshqa shaharlarda hokimiyatni kurolli qo'zg'olon yo'li bilan egallash sari tutgan taktikasi Turkistondagi siyosiy kuchlarniig mavqei va taktik yo'liga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

1.2 OKTYaBR TO'NTARISHI. TURKISTON O'LKASIDA

²⁵ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 26-bet

SOVETLAR ISTIBDODINING O'RNATILISHI

1917 yil Petrograddagi iyul voqealari (3-4 iyulda ishchilar namoyishining o'qqa tutilishi) bolsheviklar firqasining V.I.Lenin rahbarligida hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan kuch ishlatib, qon to'kish asosida egallashga azmu-qaror qilganligini ko'rsatdi. Ammo iyuldagi «repetitsiya» (mashq) muvaffaqiyat qozonmadi. Bolshevistik firqa qurolli qo'zg'olonni tayyorlash uchun yashirin faoliyat ko'rsatishga o'tdi. Bu faoliyat 1917 yil iyul-oktyabr oylarini o'z ichiga oladi. Ana shu muddat davomida V.I.Lenin va bolshevistik firqa Kayzer Germaniyasidan katta moddiy yordam pul olib omma orasida inqilobiy harakatni kuchaytirib yubordi va hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan qo'lga olish sari yo'l tutdi. Muvaqqat hukumat iyul oyida V.I.Leninni «Vatan xoini», «nemis agenti» deb bekorga harbiy tribunal sudiga bermagan edi. Sho'rolar davrida yozilgan adabiyotlarda esa bu haqiqat «Lenin va bolsheviklarga tuhmag» deb galqin qilinadi. Ammo «oyni etak bilan yopib bo'lmaganidek» dalillardan ham qochib bo'lmaydi. 1992 yilda «Argument! i fakt» haftanomasining 29-30 sonlarida V.Miloserdov (Vena)ning («Skolko stoila oktyabrskaya revolyutsiya?») («Oktyabr inqilobi qanchaga tushgan edi?») maqolasi bosildi. Unda Germaniyaning V.I.Lenin va oktyabr to'ntarishini moliyaviy jihatdan ta'minlaganligi aniqlanganligi qayd etiladi. Mana ulardan ba'zi birlari: «Telegramma»: «1917 yil 27 aprel, Bosh shtab... Tashqi ishlar vazirligida Bosh qo'mondonlik shtabi Berlindagi bosh shtabning siyosiy bo'limidan quyidagi ma'lumotni beradi... 1917 yil aprelda Stokgolmdan Shtaynvaxs telegraf qiladi: V.I.Leninning Rossiyaga kirishi ta'minlandi. U batamom bizning xohishimiz bo'yicha ishlaydi... Nemis hukumati Lenin xizmatidan mamnun»

«Berlin, 1/4, 1917, Tezda! Mahfiy!

...Tashqi ishlar vazirligi Rossiyada tashviqot uchun qoidaning 5-bobi, 6-abzatsiga asosan 5 million marka ajratmog'i kerak. Imkoni boricha tezroq bajarilishidan minnatdor bo'lur edim. Davlat kotibi».

«Berlin, 9 noyabr 1917 yil. Bugun.

...Tashqi ishlar vazirligiga bosh vazir Shryoder bilan kelishuvga asosan Rossiyada siyosiy tashviqot uchun 10 million marka ajratilishi kerak. Davlat kotibi».

Germaniyaning Moskvadagi elchisi graf Mirbax 1918 yil 18 maydagi telegrammasida Leninning tartib-qoidolari mamlakat ichida qonli totalitar hukmronlik va tashqaridan esa mo'tadil sotsial-inqilobiy kuchlar bilan qo'llab-quvvatlanishi lozimligini ta'kidlaydi.

Bunga javoban Germaniya davlat kotibi 1918 yil 12 iyunda Rossiya uchun so'ralgan 40 million marka tasdiqlanganini xabar qiladi. Xullas, Germaniya hukumati Rossiyada oktyabr to'ntarishini amalga oshirish va bol'sheviklar hukmronligini mustahkamlash maqsadlari uchun jami bo'lib Leninga 1 milliardga yaqin nemis markasi hajmida mablag' ajratdi.

Bu fikrni «Istoriya Rossii» kitobi mualliflari ham asosli dalillar bilan tasdiqlaydilar.

Nima sababdan Kayzer Germaniyasi bolsheviklarga muvaqqat hukumatni ag'darishda moddiy yordam berdi?, degan savol tug'ilishi tabiiydir. Buning sababi shunda ediki, Birinchi jahon urushida uchlik ittifoqida turib jang qilayotgan (Italiya, Avstro-Vengriya) Germaniya hukumati Antantaning asosiy kuchlaridan bo'lgan Rossiyani (Angliya,Fransiya) safdan chikarishda Lenin boshlik bolsheviklar timsolida o'zining ishonchli ittifoqchisini ko'rdi. Chunki bolsheviklar imperialistik urushda Rossiyaning yengilishini yoqlashdan iborat lenincha taktikani ylgari surgan edilar. Rossiyaning urushdagi mag'lubiyati inqilobiy kuchlar g'alabasini ta'minlar va Rossiyaning Antanga ittifoqidan chiqib ketishiga olib kelar edi. O'z navbatida Rossiyaning urushdan chiqib ketishi esa uchlik ittifoqining Antanta kuchlari ustidan g'alaba qozonishiga ko'maklashardi.

Xullas, 1917 yil iyuldan oktyabrga qadar Muvaqqat hukumat mamlakatda butun hokimiyatni o'z qo'liga oldi va yagona hukmron kuchga aylandi. Bolsheviklar firqasi esa kurolli qo'zg'olon yo'li bilan hokimiyatni muvaqqat hukumagdan tortib olish uchun astoydil kirishdi. «Butun hokimiyat sho'rolarga!» shiori ostida bolsheviklar Turkistonda ham ommani kurolli qo'zg'olonga tayyorlanishga chaqirdilar. 1917 yyal iyul-avgust oylarida Toshkent, Samarkand, Yangi Buxoro (Kogon), Qo'qon, Andijon va boshqa shaharlarda asosan Yevropa millatiga mansub aholining miting hamda namoyishlari bo'ldi.

Ularda bolsheviklarning «Butun hokimiyat sho'rolarga!» shiori qo'llab-quvvatlandi va ilgari surildi. Muvaqqat hukumat asosiy diqqat-e'tiborini Rossiyaning markaziga

qaratdi, Turkiston o'lkasidan esa ko'ngli to'q edi, bu yerda hukumatga qarshi biror bir jiddiy harakat bo'lishiga ko'zi yetmadi. Ilgari Turkistonda bo'lgan Kerenskiy Muvaqqat hukumat tepasiga kelgach, Turkiston o'lkasiga o'z-o'zini boshqarish huquqini berish galabini umuman tan olishdan bosh torgdi. U juda katta ishonch va qagiyat bilan bunday degan edi: «Men Turkiston va uning aholisini juda yaxshi bilaman va ishonamanki, ular umuman vatanimizga sodiq bo'lib qoladilar. Turkistonda Rossiyaga qarshi qo'zg'olon gayyorlanmokda, degan mish-mishlarga ishonmayman. Lekin qandaydir besaranjomliklar yuzaga kelsa, darhol eng kattiq choralar ko'llanilishi kerak».²⁶

Turkistonda bunday «besaranjomlik»lardan xavotirlanish uchun esa barcha asoslar bor edi. Buni 1917 yil sentyabrdagi o'lkaning Toshkent va boshqa shaqarlaridagi tanglik voqealari ochiq-oydin ko'rsatadi. Bu tanglikning tashkilotchilari bolsheviklar edilar. Ular Turkiston o'lkasida oziq-ovqat ta'minotidagi tanqislik tufayli ommaning kuchayib ketgan norozilik miting va namoyishlaridan foydalanib, hokimiyatni egallab olishga intildilar. Armiyaning bir qismi ham ular tomoniga o'tdi. Jumladan, 1917 yil 12 sentyabrda Toshkentdagi Aleksandrovskiy parkida (hozirgi Temir yo'lchilar xiyoboni) 7 mingga yaqin namoyishchilar mitingga to'plandilar. Ular asosan Yevropa millatiga mansub bo'lib, Toshkent temir yo'li va boshqa korxonalarining ishchilari, birinchi va ikkinchi Sibir polklarining askarlari edilar. Turkiston okrugi qo'mondoni Cherkes mitingni tarqatishga buyruq berdi. Ammo askarlar bu buyruqni bajarmadilar. Miting qatnashchilari 13 kishidan iborat Muvaqqat inqilobiy qo'mita tuzdilar. Uning tarkibida mahalliy millat vakillaridan hech kim yo'q edi. Qo'mita tarkibiga 3 bolshevik: A.T.Shmakov, S.D.Jevakin, Belozerov: 5 so'l eser: Perfilyev, Kotelnikov, Bikov, Futkovskiy, Sevsov: 3 menshevik baynalmilalchi va 2 anarxist kirdi. General Cherkes buyrug'iga asosan «Ozodlik uyi»da Inqilobiy qo'mita a'zolari qamoqqa olindi. Bu uyda inqilobiy qo'mita va Toshkent sho'rosining ko'shma majlisi bo'lishi kerak edi. Bu hodisa ishchilar va birinchi-ikkinchi Sibir o'qchi polklari askarlarining «Ozodlik uyi» bog'ida uyushtirgan norozilik mitingiga sabab bo'ldi. Miting qatnashchilarining talabi bilan qamoqqa olingan inqilobiy qo'mita a'zolari ozod qilindilar.

²⁶ 'Yangi Sarq' jurnali (Berlin), 1917-yil, 2-son, 69-bet.

12 sentyabrda Toshkent Sho'rosi ijroiya qo'mitasi qayta saylandi. So'l eser rais bo'lgan mazkur qo'mita tarkibiga 16 so'l eser, 10 menshevik baynalmilalchi va 9 bolshevik kirdi. Uning tarkibiga mahalliy yerli millat vakillaridan birorta ham vakil kirmagan edi.

Muvakkat inqilobiy ko'mita 13 sentyabrga o'tar kechasi yangi ijroiya qo'mita bilan birga majlis o'tkazib, general Cherkesni qo'mondonlikdan cheglashtirish to'g'risida qaror qabul qildi.

Bu tahlikali vaziyatdan vahimaga tushgan Turkiston o'lka sho'rosi Inqilobiy qo'mita va Toshkent Sho'rosi ijroiya qo'mitasini tan olmadi, o'lka mehnatkashlariga murojaat qilib, Toshkentda to'ntarish uyushtirmoqchi bo'lgan kuchlarga nisbatan norozilik tadbirlari uyushtirishga chaqirdi.

Turkiston o'lka umummusulmon, dehqon va qirg'iz o'lka Sho'rolarining birlashgan Kengashi ham Inqilobiy qo'mita va Toshkent Sho'rosi ijroiya qo'mitasining fitnasini tan olmadi.

Turkiston o'lka sho'rosi va o'lka muvaqqat hukumati qo'mitasining raisi V.Nalivkin Toshkentda halokatli vaziyatni vujudga kelganligini hisobga olib, Kerenskiy hukumatidan yordam so'radi. Muvaqqat hukumat general Korovichenkoni «Turkiston o'lkasining bosh komissari» etib tayinladi. Uning boshchiligidagi jazo ekspeditsiyasi 24 sentyabrda Toshkentga yetib keldi, ammo u Toshkentda ma'lum ma'noda tartib-intizom o'rnatgan bo'lsada, ishchi va askar deputatlari sho'rosining bolsheviklar puv jarayonini to'xtata olmadi. Buni 1917 yil 30 sentyabrdan 10 oktyabrgacha Toshkentda o'z ishini olib borgan ishchi va askar deputatlari sho'rolarining II o'lka qurultoyi ko'rsatdi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinadiki, Turkiston ishchi va askar deputatlari sho'rosi bilan o'lka umummusulmon sho'rosi umumiy maqsad birligi yo'lida yaqin aloqada bo'lmagan, mahalliy xalq kelgindi yevroialik aholiga begonasirab ergashmagan.

1917 yil sentyabr-oktyabr oylarida hokimiyatni qo'lga kiritish masalasi bevosita kun tartibiga qo'yilgan kezlarda Turkiston umummusulmon sho'rosi o'zining mustaqil dasturi asosida faoliyat ko'rsatdi. Bu davrda vujudga kelgan murakkab vaziyat «Sho'roi Islomchi»lar bilai ulamochilarni o'zaro yaqinlashshpga majbur etdi. Buni Turkiston o'lka musulmonlari II va III qurultoylarining chaqirilishi hamda ular qabul

qilgan qarorlardan ham bilsa bo'ladi.

Turkiston umummusulmonlarining ikkinchi qurultoyi ulamochilar tashabbusi bilan 1917 yil 17-20 sentyabrda chaqirildi. Qurultoy qarorida «Sho'roi Islomiya», «Turon», «Sho'roi ulamo» barchasi xalq jamiyatlari bo'lib, birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko'rishi vaqti kelgani²⁷ maxsus qayd etiladi. Kuchlarni markazlashtirish maqsadlarini ko'zlab qurultoy Turkistondagi barcha musulmon tashkilot va jamiyatlarini birlashtirishga yagona siyosiy tashkilot-«Ittifoqi muslimin» («Musulmonlar ittifoqi») partiyasini guzishga qaror qildi.

Kurultoyda Turkiston o'lkasi milliy davlagchiligi va uning taqdiri masalasi bo'yicha g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qaror qabul qilindi. Qurultoyning mahalliy hokimiyat go'g'risidagi qarorida jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Turkiston o'lkasining 98 foiz nufuzini tashkil etuvchi 10 million musulmon rus inqilobi e'lon qilgan Hurriyat, Tinchlik, Birodarlik asoslarida milliy-madaniy muxtoriyat huquqiga mutloq ravishda ega mahalliy hokimiyat, birinchi navbatda musulmon vakillaridan hamda ma'lum miqdorda o'zga siyosiy tashkilotlar vakillaridan tashkil topib ta'sis etiluvchi lozim. Hokimiyatning tasodifiy va yerli aholi manfaatiga yot bo'lgan kichik guruhlardan tuzilgan ishchi, askar va dehqon tashkilotlarining qo'lida jamlanuvchi xalqchilik asoslariga ziddir va mahalliy musulmon xalqiga odil hayot tuzumini ta'minlab beruvchi amri maholdir.»

Rossiya federatsiyasi tarkibida Turkiston Federativ jumhuriyatini tashkil etish:

Toshkentda o'lka fuqarolarini boshqaruvchi 12 kishilik Turkiston o'lka qo'mitasini tashkil etish, uning tarkibiga 3 kishi ishmi, askar va dehqon sho'rolari qurultoyidan, 3 kishi shahar ijroqo'mi idoralaridan, 6 kishi musulmon qurultoylaridan kirishi rejalashtirilgan.

2. Besh yillik muddag bilan saylanadigan 24 kishidan iborat qonun chiqarish huquqiga ega bo'lgan oliy organ «Maxkamai Sharia» (qonunlar palatasi, parlament) va uning «Shayxul-islomi» (bosh prokurori) lavozimini tashkil etish, uning tarkibiga besh kishi ishchi, askar va dehqonlar qurultoyidan va 24 kishi o'lka musulmonlar qurultoyidan kirishi belgilangan.

3. Turkiston parlamenti «Mahkamai Sharia» o'z amaliy faoliyatini shariat asosida

²⁷ <<Ulug' Turkiston>>, 1917-yil, 30-sentyabr.

Rossiya federatsiyasining asosiy qonunlariga (konstitutsiyasiga) mos sur'atda olib boradi. Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Kaspiy orti viloyatlari xalq xohishi-irodasiga ko'ra alohida hududiy muxtor federatsiya huquqiga ega bo'lishi va Turkiston federativ jumhuriyatiga kirishi lozimligi ko'rsatiladi. Qurultoy qarorida Rossiya hukumagining vakolatlari va Turkiston Federatsiyasiga beriladigan haq-huquqlar ham aniq ko'rsatib o'tiladi: uz bojxonasiga, xazinasiga, federativ bankiga ega bo'lish, chegaradosh davlatlar bilan savdo-iqtisodiy shartnomalar tuzish, turli xalkaro anjuman va konferensiyalarga o'z vakillarini yuborib turish kabilar ana shular jumlasidandir.

Qurultoy o'z diqqat e'tiborini faqat siyosiy masalalargagina qaratib qolmadi. Unda iqtisodiy muammolar ham hal qilindi. Jumladan, aholi o'rtasida kuchayib borayotgan ocharchidik balosining oldini olish uchun Turqisgon o'lkasida paxta ekishni to'xtatib, faqat bug'doy va boshqa boshqoli ekinlar ekishni maqsadga muvofiq, deb topdi.

500 kishi vakil bo'lib katnashgan mazkur qurultoyning yana bir katta ahamiyati shunda ediki, uning ishida Turkistondan tashkari O'rol va To'rg'ay viloyatlarining vakillari ikkinchi o'lka milliy istiklol harakati tarixida muhim iz qoldirgan anjuman sifatida tarixga kirdi. Qurultoy ilgari surgan tarixiy g'oya va qarorlar «Turk odami markaziyat (federalist) firqasi»ning 1917 yil sentyabrda e'lon qilingan Dasturi va Nizomida ham o'z aksini topdi. Dasturning kirish qismida muxtoriyatga ega bo'lmoq uchun birdan bir to'g'ri tadbir, chora va yo'l «Turk odami markaziyat (federalist) firqasi»ni tashkil etmoqdan iborat ekanligi ta'kidlanadi va Turkistonda muxtoriyag tuzilishini istagan har bir kimsa ana shu firqaga kirishi, qo'lidan kelgan har qanday yordamni unga berib xizmat qilishi kerakligi qayd etiladi. Firqa dasgurida Turkiston muxtor jumhuriyat bo'lishi bilan bir qatorda, o'z parlamentiga ega bo'lishi, ichki boshqaruv masalalarini, iqtisod va moliya, shariat, madaniyat, maorif, adliya, mulkchilik, saylov o'tkazish tartib qoidalari, yerga egalik va boshqa masalalarni o'zi mustaqil hal qilishi lozimligi ilgari suriladi. Bulardan tashqari firqa dasturida vijdon va e'tiqod erkinligi himoya qilinishi, 24 soat ichida hibsga olingan mahbusning aybnomasi e'lon qilinishi, ayollar va bolalar mehnatini muhofazalash, salomatlikka zarar keltiruvchi korxonalarda ish soatlarini tartibga solish kabi g'oyat muhim

masalalar ham o'z ak sini topgan edi.²⁸

Yana shu narsani alohida ta'kidlash joizki, 1917 yil sentyabr oyiga kelib «Ulug' Turkiston» gazetasida jadid faollaridan bo'lgan Shoislom Shoahmedov Turkiston muxtoriyagi konstitutsiyasi loyihasini tayyorlab chop ettirgai edi. Bu nashr shundan dalolat beradiki, Turkiston o'lkasi istiqlol (epdoyilari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish masalalarida bir ator tadbirlarni amalga oshira boshlagandilar.

Ular Vatan va millat takdiri to'g'risida qayg'urdilar. Ammo Turkiston milliy mustaqilligi uchun kurash fidoyilari ijtimoiy-sissiy, nazariy-g'oyaviy dunyoqarashlarining cheklanganligi va torligi, inqilobiy kurash tajribalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi oqibatida hokimiyatni ko'lga olishda faollik va dadillik ko'rsatmadilar. Bu milliy istiqlolchilarning xatosi emas, balki fojeasi edi. Chunki bu fojea Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqligi, eng asosiysi esa, o'lkaning uzoq yillardan beri chor Rossiyasining mustamlakasi V bo'lib kelayotganligi bilan izohlanardi.

Turkiston o'lkasida hokimiyat uchun raqobatlashayotgan kuchlar o'zaro bir maromda ustunlik uchun kurash olib borayotgan naytda 1917 yil 25-27 oktyabrda Petrogradda bol'sheviklar to'ntarishni amalga oshirdilar, muvaqqag hukumatni zo'rlik yo'li bilan ag'darib tashladilar. Bu voqea Rossiya fuqarolari uchun kutilmagan hodisa bo'ldi.

Shu boisdan oktyabr to'ntarishiga qarshi Rossiyaning turli muzofotlarida qurolli chiqishlar boshlanib ketdi. Hatto proletar yozuvchisi Maksim Gorkiy ham oktyabr to'ntarishiga nisbatan salbiy munosabatini bildirdi. «Turkestanskiye vedomosti» gazetasi uning «Novaya jizn»da e'lon qilingan «Demokratiyaga» deb nomlangan murojaatnomasini ko'chirib bosgan edi. Unda, jumladan, quyidagilarni o'qiymiz: «Lenin, Trotskiy va ularning yo'ldoshlari hokimiyatning chuqur zaqqumi ila zaharlanib bo'ldilar. Ularning so'z erkinligi, demokratiyaga erishgan shaxs huquqlariga bo'lgan sharmisor munosabati bunga shahodatdir. So'qir mutaassib vasvasaga uchragan jahongashtalar oldi-ketini bilmay, go'yoki, «sotsial inqilob» tomon bormoqdalar, aslida esa bu yo'l o'zboshimchalik yo'li, inqilobning va

²⁸ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 33-bet

yo'qsillarning o'lim yo'lidir.²⁹

Mazkur yo'lda Lenin va safdoshlari Peterburg atrofidagi xunrezlik, Moskvani yemirish, so'z erkinligini puchga chiqarish, be'mani hibsga olishlar singari o'z vaqtida Pleve va Stolipin qo'llagan qabihlik va jinoyatlarga qodirligini namoyon qildilar». Bu milliy istiqloqlolchilarning xatosi emas, balki fojeasi edi. Chunki bu fojea Turkiston o'lkasining ijgimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotidagi koloqligi, eng asosiysi esa, o'lkaning uzok yillardan beri chor Rossiyasining mustamlakasi bo'lib kelayotganligi bilan izohlanardi.

Bolsheviklar markazda erishgan o'z g'alabalarini mustahkamlash maqsadida ayyorlik ishlatib, 27 oktyabrda Sho'rolarning II s'yezdida yer va sulh to'g'risida dekret kabul qildilar. N.K.Krunskaya yer to'g'risidagi dekret g'oyasini V.I.Lenin eserlardan olgan edi, deb eslagandi. Birok mamlakat sotsialistik o'zgarishlarga tayyor emasdi. Shu bois bolsheviklar hokimiyatni o'z qo'llarida uzoq saqlab qola olmasliklari aniq edi. Ikkinchi tomondan esa, hokimiyag masalasini uzil-kesil Ta'sis majlisi hal qilishi lozim edi. Ta'sis majlisini chaqirish to'g'risidagi qarorni Muvaqqag hukumat qabul qilgan edi. Lenin va bolsheviklar Ta'sis majlisiga qarshi chiqa olmasdilar. Chunki M.Gorkiy aytgani singari «sara rus kishilari qariyb yuz yil Ta'sis majlisi g'oyasi bilan yashadilar».

Demokratik asosda o'tgan Ta'sis majlisiga saylovlar oktyabr to'ntarishidan so'ng uyushtirildi. Saylov natijalariga ko'ra sotsialistik partiyalar jami 59,6 foiz (shu jumladan eserlar 40,4 foiz, mensheviklar 2,7 foiz), bolsheviklar 24 friz, burjua partiyalari 16,4 foiz vakillik nomzodiga ega bo'ldilar. 1918 yil 5 yanvarda Ta'sis majlisi chaqirildi. V.I.Leninning buyrug'iga binoan 200 dengizchi askarlar Ta'sis majlisini o'rab turdi, bu hokimiyat kimning qo'lida ekanligini ko'rsatar edi. Shunga qaramasdan, Ta'sis majlisi hokimiyatni bolsheviklar qo'lga topshirmadi. Lenin boshliq bolsheviklar mag'lubiyatga uchradilar. Lenin Ta'sis majlisini tashlab chiqib ketdi va o'z kabinetidan turib Ta'sis majlisini tarqatib yuborish to'g'risida buyruk berdi.

V.I.Lenin imzo chekkan dekret asosida kadetlar partiyasi qonundan tashqari deb e'lon qilindi va faoliyati taqiqlandi. Bu partiyaning Ta'sis majlisining deiutati bo'lgan ikki

²⁹ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 34-bet

rahbari: A.I.Shingarev va F.F.Kokoshkin ka salxonada o'ldirildi.

Ta'sis majlisining tarqagilishiga qarshi Petrogradning Obuxov, Patron va boshqa zavodlarining ishchilari namoyish uyushtirdilar. Qizil gvardiyachilar namoyishchilarni vahshiylarcha qirg'in qildi. «Pravda» har qancha aldamasin, bu sharmandali voqeani yashira olmaydi, degan edi M.Gorkiy. Ana shu tariqa Lenin va bolsheviklar o'z hokimiyatini o'rnagish va musgahkamlash maqsadida mamlakatda qizil terrorni boshlab yubordi. Xalq ommasining ko'pchiligi oktyabr to'ngarishiga qarshi kurashga otlandi. 1918 yilda bolshevik Uritskiy o'ldirildi, V.I.Lenin yarador qilindi. Bu voqealar bahonasi o'laroq ming-minglab begunoh kishilar, chollar, kampirlar va yosh bolalar «burjua ayg'oqchilari» degan soxta aybnoma bilan ogib tashlandi. 1918-1920 yillarni o'z ichiga olgan fuqarolar urushi boshlandi. Mamlakatda harbiy kommunizm siyosati joriy qilindi. Oppozitsiyachi partiyalar faoliyati taqiqlab qo'yildi. Zo'rlik, behisob qon to'kish yo'li bilan bolsheviklar mamlakatda, yolg'iz va hukmron partiyaga aylaqdilar. V.I.Lenin zo'rlikni, otish, qirg'in qilishni hokimiyatni qo'lga olish va mustahkamlashning birdan-bir vositasi deb bilgan. 1917 yil 25 oktyabrda sho'rolarning II s'yezdi Kamenevning taklifi bilan Rossiyada o'lim hukmini bekor qilganda: Lenin dahshatga tushgan: «Nodonlik, ...Ular otishlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkin, deb o'ylaydilar mi?». V.I.Lenin har doim iiqilobiy zo'rlik, qon to'kish va qirg'inlar vositasi bilan sotsialistik tartibotni o'rnagish lozimligini ilgari surgan edi. U 1917 yil 24-27 dekabrda yozgan «Musobaqani qanday uyushtirish kerak?» degan maqolasida bunday deb yozadi: «Kattayu kichik ishlarda, mahalliy xususiyatlarda ishga qanday munosabatda bo'lish usullarida, nazoratni amalga ogairish usullarida, parazitlar (boylar bilan muttahamlarni, yntelligensiyadan chiqqan noshudlar bilan shallaqlar)ni, hokazo va shunga o'xshashlarni) kirib bitirish va zarari tegmaydigan qilish yo'llarida xilma-xil usul qo'llanigai asosiy, tubli, muhim bo'lgan bi.rlikni buzmaydi, balki bu birlikni ta'minlaydi'. V.I.Lenin maqsadga erishish yo'lida turli va xilma-xil usullardan foydalanishni maslahat beradi. «Rossiya tupro g'ini har qanday zararli hasharotlardan, burgalardan muttahamlardan, kanalardan boylardan va hokazolardan tozalash muvaffaqiyag qozonishning garovidir,» deb yozgan edi u.

Maqsad-muddaoga erishishning zo'rlik yo'li, qirg'in yo'li markscha-lenincha

mafkuraning sinflar o'rtasidagi antagonistik kurash to'g'risidagi g'oyasidan kelib chiqadi. Chunki, deb isbot qiladi V.I.Lenin «sinfiy jamiyat shunday bir prinsipga asoslanganki,...yo sen birovni talaysan, yoki seni birov talaydi, yo sen birovga ishlaysan, yoki birov senga ishlaydi, yo sen quldor bo'lasan, yoki o'zing qul bo'lasai».

V.I.Lenin: «...bostirishda haddan tashqari rahmsizlik, yirtqichlik kerak, juda ko'p qon to'kish kerak, insoniyat o'z yo'lini qulpik, kretyustnoylik, yollanuvchilik holagida aaaa shu qon dengizlari orqali bosib o'tib kelmokda», deydi. Ushbu satrlarni o'qib, beixtiyor nioner bo'yinbog'laridan tortib to davlat bayroqlarigacha bekorga qizil rangda emas ekanda, degan fikr paydo bo'ldi. Qizil rang qon ramzi, zo'rlik ramzidir. Petrogradda harbiy to'ntarish yo'li bilan Muvaqqat hukumatning ag'darib tashlanganligi va hokimiyatning bolsheviklar qo'liga o'tganligi haqidagi xabar Toshkentga 27 oktyabrda yetib keldi. Bu xabarni Butunrossiya Sho'rolarining II qurultoyida Turkisgon nomidan vakil bo'lib qatnashgan A.Frolov va D.Dekanov (Samarqand) yuborgan edi. Bunday xabar F.Kolesov orqali ham o'lkaga uzatilgan edi. Shu kuniyoq ishchi va askar deputatlari Toshkent Sho'rosining ijroiya qo'mitasi A.Kojevnikovni Kushka va Jizzaxdagi harbiy qismlarga yordam so'rab jo'natdi va qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Petrograddagi oktyabr harbiy to'ntarishini Turkistonda bolsheviklardan boshqa barcha siyosiy kuchlar qoraladilar va unga qarshi chiqdilar, oktyabr to'ntarishi allanechuk tasodif, noxush hodisa, jamiyag va Vatan oldidagi jinoiy voqea sifatida hatto uzoq Turkistondagi rus ro'znomalarida ham o'z aksini toidi. Bu borada o'sha davrda chop etiladigan ro'znomalardagi maqolalarning sarlavhalarini sanab o'tishning o'zi kifoya qiladi: «Bolsheviklar faqat Smolniyda qoldilar», «Xotirjam bo'lingiz!», «Vatan oldidagi jinoyat» va hokazo. «Svobodny Samarkand» ro'znomasi esa hatto RSDRPning Samarqand tashkiloti «25 oktyabrda Petrogradda voqea o'lg'on fitnani qoralab chikdi» degan xabarni bosgan edi.

Toshkentda qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlik boshlab yuborilganligidan xabar tongan bosh komissar Korovichenko 27 oktyabrda quyidagi mazmunda buyruq berdi: «Bolsheviklar Petrogradda qurolli qo'zg'olon ko'targan bir vaqtda ishchi va askar deputatlari Toshkent Sho'rosining ijroiya qo'mitasi Toshkent garnizoni qo'shinlariga

murojaat qilib, ularni mening buyruqlarimni askar, ishchi va dehqon deputatlarining o'lka sho'rosi tasdiqlamay turib, bajarmaslikka chaqirdi.

Bolsheviklardan iborat bo'lgan ishchi va askar deputatlari Toshkent Sho'rosi Ijroiya Qo'mitasining bu chaqirig'ini Petrograd bolsheviklarini quvvatlash maqsadida hokimiyatni bosib olish uchun qilinayotgan yangi urinish deb hisoblab, Toshkent shahrini va Sirdaryo viloyatining Toshkent uyezdiki qonunda ko'rsatilgan hamma oqibatlari bilan birga harbiy holatda deb e'lon qilaman».³⁰ Ammo bu ishdan foyda chiqmadi. 28 oktyabrda Toshkentda qurolli qo'zg'olon boshlandi va 1 noyabrda Muvaqqat hukumagning shahardagi so'nggi istehkomi Tuproqqo'rg'on (hozir prezident devoni binosi yonidagi bino) egallandi. Ana shu tariqa Toshkentda ham harbiy yo'l bilan to'ntarish amalga oshirildi. Toshkentdagi harbiy to'ntarishga Kushka, Jizzax, Krasnovodsk, Chorjo'y va boshqa shaharlardagi harbiy qismlarning bergan madadi katta bo'ldi. 1 (14) noyabrdayoq Toshkentda qurolli qo'zg'olonning g'alaba qilganligi munosabati bilan ishchi va askar deputaglari O'lka va Toshkent sho'rolarining va Harbiy Kengashining aholiga xitobnomasi e'lon qilindi. Unda bunday deyilgan edi: «Butun hokimiyatni sho'ro qabul qilib oldi. Hokimiyatni o'z qo'lingizga oling!».

2 noyabrda Turkiston butun o'lka demokratik tashkilotlarining qo'shma majlisi bo'ldi. Unda butun Rossiya miqyosida hokimiyat tuzish masalasi hal qilinguncha Muvaqqat o'lka hokimiyatini tashkil etish muammosi muhokama qilindi. Ammo mazkur anjumanda O'lka Sho'rosi, Toshkent Sho'rosi Ijroko'mi, musulmon vakillari O'lka Sho'rosi faqat maslahat ovozi bilangina qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldilar, xolos. Umumturkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi

Albatta, bundan mahalliy sho'ro vakillari norozi bo'ldilar va 12-15 noyabrda ulamochilar tashabbusi bilan Turkiston o'lkasi musulmonlarining uchinchi kurultoyiga to'plandilar. Unda ko'rilgan bosh masala yana hokimiyat masalasi bo'ldi. Ushbu masala yuzasidan qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Hokimiyatning mahalliy aholi manfaati uchun deyarlik zid bo'lgan begona va o'tkinchi, tasodifiy kishilar guruhi harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qo'lida bo'lishi

³⁰ O'zbekiston SSR tarixi 102 bet

demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash asosida to'g'ri hayot qurishiga kafolat berolmaydi».³¹ Musulmonlarning III o'lka qurultoyi millatlarning o'z taqdirini o'zlari belgilashlari va ularning umuminsoniy taraqqiyotga erishishlari Qur'oni Karimda aytilganidek va shariatda ko'rsatilganidek bo'lmog'i kerakligini qayd etdi. Shu bois o'lka musulmonlarining III qurultoyi o'lka xalqlari o'z taqdirini o'zlari hal qilishi asosida tezroq qat'iy bir to'xtamga kelishini maqsadga muvofiq deb topadi.³²

Hokimiyat masalasida musulmonlariing III o'lka qurultoyi II o'lka kurultoyi qarorlarini ma'qullab, yana takror qaror qiladi: «Hokimiyatning askar, ishchi va dehqonlar deputatlari Sho'rolarining qo'liga o'tganligi munosabati bilan Turkiston aholisining 98 foizini tashkil etgan va umumiy soni 10 million kishidan iborat bo'lgan musulmonlar Rossiya inqilobi ko'tarib chiqqan «Ozodlik, Tenglik, Birodarlik» shiorlariga muvofiq milliy, madaniy muxtoriyat huquqiga egadirlar»'.

Turkiston ishchi, askar ia dehqon deputatlari Sho'rosining III s'yezdi 1917 yil 15-22 noyabrda bo'lib o'tdi. 114 vakil qatnashgan mazkur s'yezdda o'lka musulmonlarining vakillari maslahat ovozi bilan qatnashdilar. Unda muhokama qilingan masalalar markazida o'lka hokimiyatining siyosiy xarakteri va strukturasi turdi. Ushbu masala bo'yicha Turkiston musulmonlari Sho'rosi nomidan Sherali Lyapin so'z olib, «O'lkada faqat bitga inqilobiy demokratiya» hukmronligi o'rnatilishiga qarshi gapirdi. U o'z so'zida shu narsani ta'kidladiki, musulmonlar o'lkada hokimiyagni yolg'iz o'z qo'llariga olishni talab qila olsalara, kelgindi unsurlar manfaatini hisobga olib, ularga biroz bo'lsada yon bosadilar va hokimiyatga yo'l beradilar. Sherali Lyapin musulmonlar Qur'oni Karim va shariag qoidalari asosida ish tutadilar, ularning yo'li mustaqildir, deya ta'kidladi. Ammo Turkiston ishchi, dehqon va askar deputatlari Sho'rosining III s'yezdi shovinistik va millatchilik ruhi bilan sug'orilgan qarorlar qabul qildi. Kengashning tarkibiga 7 bolshevik va maksimalist, 8 so'l eser kirdi. Turkiston O'lkasi Xalq Komissarlari Sho'rosi raisi etib F.I.Kolesov, uning o'rinbosari qilib Zelesskiy va kogiblikka Kotelnikov saylandi. Komissarlik lavozimlari quyidagicha taqsimlandi: 1. Temir yo'llar, pochta va telegraf komissari Kolesov; 2. Xalq maorifi komissari Permezskiy; 3. Oziq-ovqat ishlari komissari Kazakov; 4.

³¹ 1 Аъзамхужаев Саидакбар. Туркистон мухторияти, 26-бет

³² Шамсиддинов М " Ўзбекистон тарихи материаллари" Андижон 2004 йил бет

Adliya komissari Zelesskiy; 5. Suvdan foydalanish ishlari komissari Shevsov; 6. Fuqarolik-ma'muriy ishlar komissari Agapov; 7. Tashqi ishlar komissari Domogatskiy; 8. Harbiy ishlar komissarlari Perfilyev va Stasikov; 9. Savdo va sanoat komissari Lyapin; 10. Moliya komissari Kotelnikov; 11. Mehnat komissari Poltaratskiy; 12. Dehqonchilik komissari Chegodayev; 13. Sog'liqni saqlash komissari Barankin; 14. Maxsus topshiriqlar bo'yicha komissar Uspenskiy. Hukumat tarkibiga mahalliy millat vakillaridan birorta ham kishi saylanmadi, ularning hammasi Turkistonga Rossiyadan yuborilgan yevropalik shaxslar edilar. Ular mahalliy xalqning na tilini, na dinini, na madaniyatini, na milliy urf-odatini, na bu yerda asrlar osha tarkib topgan tarixiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni bilmas edilar. Bu hol keyinchalik o'lkada Sho'ro hokimiyati «tartibqoidalari»ni o'rnatish chog'ida nihoyatda og'ir oqibatlarga olib keldi. Chunki bu tasodifiy rahbar unsurlar mahalliy shart-sharoit bilan hisoblashmadilar, chor Rossiyasining bosib olgan mustamlakasi bo'lgan Turkistonda ulug' rus shovinizmi siyosatini zo'rlik yo'li bilan davom ettirdilar. Bu narsa hatto Turkiston o'lkasi Sho'rolarining III qurultoyi qabul qilgan qarorida ham o'z aksini topdi. Jumladan, qurultoy qarorida «Mahalliy aholi o'rtasida proletar sinfiy tashkilotlari bo'lmaganligi sababli» ular vakillarining o'lkadagi hokimiyat organlarida ishlashlariga yo'l qo'ymaslik kerakligi ta'kidlanadi. Bunday ulug' davlatchilik-shovinistik siyosat keyinchalik ham surunkasiga doimiy ravishda o'lka mehnatkashlari o'rtasida oddiy bir qoida tariqasida olib borildi. Mahalliy tub yerli Turkiston xalqlariga muxtoriyat huquqi u yokda tursin, hatto ular vakillarini sho'rolar hukumati tarkibida qatnashishiga ham imkon berilmadi.

Bu masalaga alohida urg'u berilayotganligining sababi shundaki, shovinizm, ulug' davlatchilik va mustamlakachilik siyosatining o'zagi va tayanchi markazda edi. V.I.Lenin boshliq Sho'rolar hukumati Turkiston o'lkasi xalqlarining muxtoriyat talab qilib kurash olib borayotganligini bilmasligi mumkin emas edi. Chunki bu masala Muvaqqat hukumat davridayoq Petrograddagi hukmron doiralar oldiga oshkora qo'yilgan edi. Muvaqqat hukumatning bosh vaziri A.F. Kerenskiyning quyidagi so'zlari buni yaqqol isbotlaydi: «Muvaqqat hukumag Turkistonning ehtiyojlaridan xabardor va unga diqqat bilan quloq soladi. Turkistonliklar Ta'sis majlisi qarorlarini sabr-toqat bilan kutishlariga to'g'ri keladi».

Bundan tashqari Mustafo Cho'qayev xarakterli bir voqeani xotirlaydi. U airoel oyida Petrograd ishchi va askar deputatlari Sho'rosi raisligiga saylangan N.S.Chxexidze bilan Turkiston to'g'risida bo'lgan suhbat chog'ida: «Biz Turkiston uchun muxtoriyat istaymiz. Shuning uchun ham bizning faoliyatimiz mana shu muxtoriyatga tayyorgarlik yo'lida boradi», deb tushuntirganda, Chxexidze Mustafo Cho'qayevning bu so'zlaridan cho'chib ketganday bo'lib: «Xudo haqqi siz, mamlakatda yurtdoshlaringiz orasida muxtoriyat haqida so'zlamang. Birinchidan, hozir bu to'g'risida so'zlashga erta. Ikkinchidan, sizning Turkiston kabi bir mamlakatdan muxtoriyat darhol istiqlool va ayrilish tomon otilgan odim bo'ladi», deydi. Yana shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, V.I.Leninning shaxsan o'zi milliy masala bo'yicha bir qator asarlar yozib, oktyabr to'ntarishidan so'ng matbuotda e'lon qilgan edi. Ularda millatlarning to milliy mustaqil davlat bo'lib ajralyb chiqishga qadar o'z taqdirini o'zi belgilashi g'oyasi ilgari surilgan edi. Ana shunday hujjatlardan biri 1917 yil 22 noyabrda V.I.Lenin tomonidan yozilgan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» murojaatnomadir. Unda shunday jummalarni o'qiymiz: «Bundan buyon sizlarning urf-odatlaringiz, sizlarning milliy va madaniy muassasalaringiz ozod va daxlsiz deb e'lon qilinadi. O'z milliy hayotlaringizni erkin va bemalol uyushtira beringiz, sizlarning bunga xaqqingiz bor.

...Sizlar o'zlaringiz o'z vataningizning hokimlari bo'lishingiz lozim. O'z rasm-rusumingizga binoan hayotingizni uyushtirishingiz lozim. Sizning bunga haqqingiz bor, chunki sizlarning taqdiringiz o'zingizning qo'llaringizda».

Ammo shunga qaramasdan sho'rolar hukumati va bolsheviklar firqasi Turkisgon musulmon xalqlariga muxtoriyat huquqini berish emas, hatto ular vakillarining sho'rolar hukumati tarkibida qatnashishi uchun ham nega yo'l bermadi?, degan qonuniy savol tug'iladi. Chunki Turkistonda o'rnatilgan F.I.Kolesov boshchiligidagi sho'rolar hukumati tashqi shakl ko'rinishi jihatidan ilgari chor Rossiyasi mustamlaka hukumati va uning Turkiston general-gubernatorligidan farq qilganday ko'rinsada, o'z ichki mazmun va mohiyati jihatidan undan hech qanday farq qilmas edi. Boz ustiga sho'rolar hukmronligi yillaridagi o'ta noziklik va ayyorlik bilan amalga oshirilgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati, mamlakat xalqlari boshiga tushgan ayanchli qirg'inbarot va qatag'onlar Vatanimiz tarixida chor Rossiyasi

davridagiga qaraganda ham yanada dahshatli iz qoldirdi. Bu dahshatlarni O'rta Osiyo xalqlari hech qachon unutmaydilar.

Turkiston Sho'rolarining: III s'yezdidan O'lka Xalq Komissarlari Sho'rosining raisi F.I.Kolesov V.I.Leninga telegramma yubordi.

Telegrammada muvaqqat hukumat Turkiston Ko'mitasining ag'darib tashlanganligi, III O'lka Sho'rolar s'yezdining chaqirilganligi, o'lkada sho'rolar hokimiyatshshng o'rnagilganligi va Turkistonning umumiy vaziyati bayon qilingan edi. Kolesov telegrammada yangi Turkiston hukumati markaziy hokimiyatni batamom qo'llab-quvvatlaydi, deb ishontirdi. Ammo bunday telegrammani berishdan oldin, F.I.Kolesov mahalliy tub yerli aholining istak-xohishi va qiziqishini hatto o'rganishni ham istamadi va istamas ham edi. 1917 yil 1 noyabrdan to 1920 yilga qadar Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlaridan bo'lak hozirgi O'zbekistonning barcha viloyat va muzofotlarida zo'rlik yo'li bilan sho'rolar hokimiyagi o'rnatildi. Jumladan, 1 noyabrda Termizda, 13 dekabrda Samarqand viloyatida, 6-7 dekabrda Farg'onada, shu dekabr oyida Qo'qonda, Andijonda hokimiyat tepasiga sho'rolar keldi. 11-12 dekabrda Qoraqalpog'istonning Petro-Aleksandrovs (To'rtko'l), Sho'raxona, Shobboz va boshqa shaharlarida sho'rolar hokimiyati o'rnatildi. Chimboy va Nukus shaharlarida sho'ro istibdodining o'rnatilishi 1918 yil yanvariga qadar cho'zildi.

Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, joylarda sho'rolar hukumatini shakllantirishda Turkiston o'lka sho'rosining qurultoyi qarorlariga amal qilindi. Mahalliy sho'rolar hukumati tarkibiga tub yerli aholi vakillari kiritilmadi. Jumladan, 1917 yil 6-7 dekabrda bo'lib o'tgan Farg'ona viloyati sho'rolarining VI qurultoyida qatnashgan 60 deputatdan 14 tasi mahalliy millat vakili edi. Ammo qurultoy hay'atiga ulardan birorta vakil saylanmadi, hay'atning barcha a'zolari kelgindi millatlarga mansub edilar: G.I.Pavlyuchenko, M.G.Brizgaylov, P.D.Krutikov, M.I.Padelik, I.F.Grigoryev, G.M.Mixaylov.

Viloyatning Andijon, Qo'kon, Namangan, Marg'ilon, O'sh uyezdlari Sovetlarining raislari ham faqat yevropalik aholi vakillaridan, bolsheviklardan edi. Bunday xolatni o'lkaning boshqa viloyatlarida ham ko'rish mumkin edi.

Turkiston o'lkasida amalga oshirilgan harbiy to'ntarishga nisbatan mahalliy xalq va uning ilg'or ziyolilari, musulmon ulamolarining munosabatlari qanday bo'ldi? degan

savol tug'ilishi tabiiy.

Yuqorida Turkiston o'lkasi musulmonlar sho'rosining bu boradagi tutgan yo'li haqida fikr yuritildi. Ana shu fikrxulosalarni hisobga olganda, bir so'z bilan aytganda, oktyabr harbiy to'ntarishini mahalliy xalq o'ta sovuqqonlik bilan karshi oldi. Chunki Oktyabr ilgari surgan g'oyalar tub yerli mahalliy aholiga tushunarsiz va begona edi. Bu o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan kam taraqqiy etganligi bilan xarakterlanadi. Oktyabr to'ntarishi amalga oshirilgan paytda Turkiston o'lkasida feodal ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron edi.³³

Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida umuman fikr yuritish ham mumkin emasdi. Turkiston o'lkasida endigina ba'zi bir kichik-kichik sanoat korxonalari (paxta tozalash korxonalari, temirchilik ustaxonalari kabi) vujudga kelayotgan edi, xolos. Shu boisdan bu o'lkada sotsialistik inqilobni amalga oshirishda asosiy kuch bo'lgan yo'ksillar-proletariat sinfining o'zi hali sinf sifatida shakllanib ulgurmagan edi. 1913 yilda Turkistondagi jami 10 million aholining fakat 1 foizdan kamrog'ini ishchilar tashkil etgan, xolos.

Oktyabr to'ntarishi Turkistonga chetdan olib kelindi va zo'rlik bilan amalga oshirildi. Bu to'ntarishni mahalliy millat vakillari qo'llab-quvvatlamadi. Ular qo'llab-quvvatlamadigina emas, balki oktyabr to'ntarishiga qarshi qo'llariga kurol, belkurak, ketmon, bolta, tayoqlar olib kurashdilar. Buni tarixiy hujjat-ashyolar tasdiqlaydi. Bu hakda o'z vaqtida mahalliy millatlar vakillari orasidan chiqqan musulmon inqilobchilar va bolsheviklar Mustafo Cho'qayev, Turor Risqulov, Toshno'latbek Norbo'tabekov, Ahmad Boytursunov va boshkalar ham aytgan edilar. Afsuski, bularning adolatli fikr va xulosalari inobatga olinmadi. Aksincha ular keyinchalik birin-ketin hibsga olinib, qatag'on qilindilar. Mana ulardan ba'zi bir namunalar: T.Risqulov 1919 yil iyun oyida bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasi III s'yezdning milliy kommunistik seksiyasida qilgan ma'ruzasida «agar biz Turkistondagi haqiqiy vaziyatga e'tibor bersak, ham ko'chmanchi, ham o'troq aholi shu paytga qadar ham O'rta asrchilik sharoitidadir», degan edi.

Mustafo Cho'qayev o'zining «Turkiston sho'rolar hokimiyati ostida» deb nomlangan kitobida 1917 yilgi fevral inqilobi ulug' umidlar tug'dirgan bo'lsa, «Oktyabr

³³ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 39-bet

to'ntarishi bularning hammasini yo'qqa chiqargani»ni yozadi.

Ahmad Boytursunov «Inqilob va qirg'izlar» maqolasida quyidagicha yozadi: «Birinchi inqilob qirg'izlar tomonidan (bu yerda «qirg'iz-qozoqlar» ma'nosida ishlatiladi) to'g'ri tushunilgan va xursandchilik bilan kutib olingan edi, chunki, birinchidan, inqilob ularni chor hukumati zulmi va zo'rligidan ozod qildi va mustaqil boshqarishdan iborat tub maqsadlarning ro'yobga chiqishiga umid-ishonchni mustahkamladi. Ikkinchidan, inqilobning qirg'izlar uchun tushunarli bo'lmaganligi aniq va soddadir: qirg'izlarda kapitalizm ham, sinfiy tafovut ham yo'kdir...

Oktyabr inqilobi o'zining tashqi ko'rinishlari bilan qirg'izlarga dahshat soldi. Rossiyaning markaziy shaharlarida bolshevistik harakatning qanday amalga oshganligi qirg'izlarga noma'lum edi. Chekka o'lkalarda esa hamma yerda zo'rlik, talonchilik, suiiste'molchilik va o'ziga xos dikgatorlik hokimiyati shaklida amalga oshdi.

Hali oktyabr to'ntarishi yuz bermagan 1917 yil yozidayoq bir guruh andijonlik jadidlar bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yo'llab, ularning g'oya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi qabul qila olmasligini bayon qilgan edilar. «Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-birlariga sira to'g'ri kelmaydi, deyilgandi o'sha xatda. Shuning uchun kelgusi davlatchilik hayotini birdaniga umum bir qolipga solish kerak emas. Umum qolip andozani bu yerda qo'llab bo'lmaydi... Bizda sizning sof ruscha ma'nodagi dehqonlar yo'q. G'arbiy Yevropacha ma'nodagi fermerlar va ijarachilar ham yo'q. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy qarolgina emas va balki ijarachi fermer ham bo'lmagan. U doimo katta-kichik mulkdor oq suyaklarga hech qachon qaram bo'lmagan, erkin mulkdor bo'lib kelgan. Muqaddas Islom bizni hech qanday tabaqalarga va sinflarga bo'lmagan, shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yo'kdir. Zotan, barcha musulmonlar ular xoh fuqaro, yo mulkdor bo'lishidan qat'i nazar teng huquqlidirlar».³⁴

«Oktyabr to'ntarishi o'zbek xalqi uchun kutilmagan bir voqea edi, deb yozgandi Rahim Inog'omov, va unga o'zbek mehnatkashlari hozirlik ko'rmagan edilar. Chunki o'zbeklar orasida o'zgarishga hali zamin hozirlanmagan edi. O'zbeklar orasidagi

³⁴ "O'zbekiston ovozi" gazetasi 1996 yil, 24 fevral

Oktyabrgacha bo'lgan harakatning eng kuchli yo'li yolg'iz ruslarga va rus istibdod hukumatiga qarshi bo'lib, mustaqillikka intilish edi.»

Keyinchalik sovet hokimiyati vakillarining o'zlari ham Turkiston xalqlari oktyabr to'ntarishi va sho'ro hokimiyati prinsiplarini tan olmaganliklarini ro'y-rost aytgan edilar. Jumladan, 1920 yil iyunda Birkshhev imzosi bilan Turkiston jumhuriyati Markaziy ijroiya qo'mitasi nomiga yozilgan hisobotda aytiladiki, bu yerda sanoat yo'qsillari shu darajada kamki, sho'ro hokimiyati prinsiplarini yetarli darajada qabul qilishmaydi va o'zida mustamlakachilik qoldiqlarini to'la saqlagan juda oz sonli yo'qsillar sinfi diktaturasini amalda qo'llash nihoyatda xavflidir va bu mahalliy aholi bilan batamom aloqani uzishga olib kelishi mumkin. G.Safarov «Pravda» gazetasining 1920 yil 20 iyun sonida bosilgan maqolasida: «Proletariat diktaturasining Turkistondagi haqiqiy vakili rus xalqidir», deb juda to'g'ri yozgan edi.

Xullas, oktyabr to'ntarishi Turkisgon o'lkasining obyektiv taraqqiyot qonunlariga zid sur'atda o'lkaga chetdan Rossiyadan kelgan bir gurux shaxslar tomonidan zo'rlik bilan amalga oshirildi, ya'ni zo'rlik yo'li bilan eksport qilindi. Uni mahalliy xalq qabul qilmadi.

1.3 TURKISTON MUXTORIYATINING TASHKIL TOPISHI

Turkiston o'lkasi ishchi, askar va dehqonlar sho'rosi III qurultoyining ulug' davlatchilik va shovinistik ruvda qabul qilgan qarori, albatta, mahalliy tub yerli aholining talab ehtiyojlari va qiziqishlariga mutlaqo javob bermas edi. Shu bois Turksiton o'lkasidagi birinchi Islomiy ulamo va boshqa shular singari demokratik tashkilotlar milliy masalani hal qilish bo'yicha sho'rolar hukumati, shaxsan bolsheviklar dohiysi V.I.Leninning o'zi e'lon qilgan «Rossiya xalqlari huquqlarining deklaratsiyasi» (1917 yil 2 noyabr) va «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» (1917 yil 22 noyabr) murojaatnomasi kabi hujjatlariga asoslanib, milliy istiqlol muammosini o'zlari mustaqil hal qilishga kirishdilar. Bu borada 1917 yil 26-29 noyabrda Qo'qonda o'z ishini olib borgan Turkiston o'lkasi musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qurultoyda

200 dan ortiq vakillar qatnashdi. Ular o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, rus, tatar, yahudiy va boshqa millatlarning vakillari edilar. Qurultoy ishida Farg'ona viloyatidan 150, Sirdaryo viloyatidan 21, Samarqand viloyatidan 1, Kaspiyorti viloyatidan 4, Buxorodan 2 vakil qatnashdi.³⁵ Unda «Sho'roi islom», «Sho'roi ulamo», «O'lka musulmon Sho'rosi», Xarbiy musulmon Sho'rosi, O'lka yahudiylari hamda mahalliy yahudiylar tashkilotlaridan vakillar ishtirok etganlar.³⁶

O'z-o'zidan ma'lumki, qurultoyda qatnashgan vakillar tarkibi «Qo'qon muxtoriyati» millatchilik negizida maydonga kelgan, degan uydirma va tuhmatning hech qanday asosga ega emasligini to'la tasdiqlaydi.

Kurultoyda milliy ziyolilarning demokratik ruhdagi bir qator vakillari shunday fikrlar bilan chikdilarki, ularning bu fikrlari hakikiy baynalmilalchilikning namunasi edi.

Jumladan, taniqli o'zbek ma'rifatchisi, jadidlar harakatining sardori Mahmudxo'ja Behbudiy qurultoy vakolagi masalasida so'zlab: «Qurultoyda Turkiston Yevropa aholisi vakillari ishtirok etayogganligining o'ziyoq qurultoy qabul etgan qarorlar obro'lroq bo'ladi» degan edi. Shu sababdan, M.Behbudiy qurultoy hay'ati shunday shakllanishi kerakki, unda turli musulmon guruhlardan tashqari, ruslar, yahudiy lar va boshqalar ham bo'lsun, deb hisoblaydi. Bu taklifni Andijon va Qo'qon vakillari qo'llab-quvvatladilar. Qo'qon vakillari qurultoy hay'atini vakillarning diniy va milliy belgilarga qarab emas, balki bilimdonligiga, ijodkorligiga, ishbilarmonligiga qarab saylashni taklif qildilar. Xullas, ochik ovoz berish yo'li bilan qurultoy hay'atiga Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Mustafo Cho'qayev, Obidjon Mahmudov, Yurg'uli (Yurali) Oayev, Salomon Abramovich Gersfeld, Islom Shoahmedov, Kamolqori, S.Akayev, Kishchinboyev, Abdurahmonbek O'razayev, Abdul Badin, Tiliyev, Karimboyev, Mahmudxo'ja Behbudiy saylandilar.³⁷

Qurultoy kun tartibiga 1.O'lkani boshqarish shakli; 2. Turkistonning «Kazak askarlari, Kazak tog'liklari va erkin cho'l odamlarining Janubiy-Sharqiy Ittifoqi (YuVS)»ga kirishi masalasi; 3. Ijroiya qo'mitani saylash, unga beriladigan topshiriq (zakaz)lar; 4. Turkiston Markaziy musulmonlar sho'rosini qayta saylash; 5. Bugungi ahvol; 6. Turkiston ta'sis majlisi; 7. Militsiya; 8. Moliya va boshqa masalalar

³⁵ "Ulug' Turkiston " gazetasi 1917 yil 8 dekabr

³⁶ Azamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati -T: Fan,1996 yil 31-bet

³⁷ Azamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati -T: Fan,1996 yil 31-32 bet

qo'yildi.³⁸

Kun targibidagi birinchi masala: Turkisgon o'lkasining bo'lg'usi siyosiy tuzumi juda kagta bahs va tortishuvlar bilan muhokama qilindi. Ushbu masalada qurulgoyda so'zga chiqqan notiqalar turlicha fikr va ko'z qarashlarni o'rta tashladilar. Jumladan, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markazqo'mining a'zosi, noib Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Toshkentdagi sentyabr voqealari katnashchisi, 1917 yil mayida bolsheviklar firqasi safiga kirgan Sobir Yusupov, Andijonlik vakil Latibjon Sodiqboyev, Noib Olimxon To'ra, M.Behbudiy va boshqalarning nutqlari qurultoy qatnashchilarida katta qiziqish uyg'otdi. Masalan, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev o'z ma'ruzasida «Rossiyada hozir haqiqiy hukumat yo'q. Rossiya saltanati muzofotida hamma millatlar bolshovoylarga qarshi kurashga bel bog'ladilar. Bugunrossiya Ta'sis majlisining chaqirilishiga hech qanday umid yo'q...», dedi. U.Asadullaxo'jayev o'z chiqishida zudlik bilan Turkistonni muxtoriyag boshqaruniga o'tishiga, deputatlarni esa bolshovoylarga qarshi kurashga chaqirdi.

Sobir Yusupov o'zi bolsheviklar firqasiga mansub bo'lganiga karamay Rossiyadagi va Turkistondagi voqealar to'g'risida, ayniqsa bolsheviklarning noqonuniy xatti-harakatlari, zo'ravonliklari haqida alohida to'xtalib o'tdi. S.Yusupov qurultoyga qarata: Turkiston muxtoriyat huquqini olishga hozir tayyormi? degan savolni berib, unga o'zi shunday javob qaytardi: albatta, tayyor emas, lekin bundan muxtoriyat e'lon qilishimiz kerakmas, degan xulosaga bormaslik lozim. Ozod yashashni xohlaysizmi? Demak, Turkiston muxtor jumhuriyat deb e'lon qilinmog'i kerak.

L.Sodiqboyev shunday deydi: «Bolshovoylar Turkistonni muxtor jamiyag deb e'lon etmas ekanlar, unda muxtor jumhuriyat deb e'lon qilishimizga qarshilik ko'rsatmasinlar. Chunki, islom dini davlatni demokratik tarzda boshqarishga qarshi emasku».³⁹

Olimxon To'ra esa: «Turkiston 50 yildan buyon Rossiya hukumati qo'li ostida. Ruslar bosib olgach, yerli aholining diniy, milliy, sud ishlariga darrov aralashmasada, asta-sekin o'lka hayotining hamma jabhalariga qo'l cho'za boshladilar.

Fevral inqilobidan so'ng Turkiston xalqi, ozodlikka erishdik, deb xursand bo'lgandi.

³⁸ "Ulug' Turkiston " gazetasi 1917 yil 8 dekabr

³⁹ Каранг: Рустамбек Шамсутдинов. Истиқлол йулида шахид кетганлар. «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. Тошкент- 2001. 31-46-бетлар

Bolshovoylar hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng, zudlik bilan muxtoriyat e'lon kilarmish, mayli, lekin ular turkiy musulmonlar diniy, milliy huquqlarini himoya qilish uchun o'limdan qo'rqmasligini unutmasinlar», dedi. Xullas, qurultoyda so'zga chiqqanlarning aksariyat ko'pchiligi Turkistonga muxtoriyat maqomi berilishiga qarshilik ko'rsagayotgan bolsheviklarning siyosatiga qarshi keskin tanqidiy fikrlar izhor qilib, muxtoriyat va mustaqillikni himoya qilib chikdilar.

Qurultoy muhokama qilingan masala yuzasidan Turkiston taraqqiyoti va istiqbolini belgilab beruvchi tarixiy hujjat qabul qildi. Deyarli yakdillik bilan qabul qiliigan rezolyutsiyada (2 kishi qarshi) shunday deyilgan edi: «O'lka musulmonlarining favquloddagi IV qurultoyi Turkistonda yashab turgan elatlarning ulug' Rossiya inqilobi e'lon qilgan asoslarda o'z-o'zini belgilashga bo'lgan istak-irodasini ifodalab, Turkisgonni Rossiya federativ demokratik respublikasiga birlashgan hududiy muxtoriyat deb e'lon qiladi va muxtoriyat shaklini belgilashni eng yaqin muddatda chaqirilishi kerak bo'lgan Turkiston ta'sis majlisiga havola egadi hamda tantanali sur'atda shuni ma'lum qiladiki, Turkistonda yashab turgan mayda millatlariing huquqlari har qanday yo'llar bilan himoya etiladi».

Qurultoyning 28 noyabrdagi majlisida tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi Turkiston muxtoriyatidir, degan qat'iy fikrga kelindi. Turkiston o'lkasi xalqlari Ta'sis qurultoyi chaqirilgunga qadar hokimiyat bagamom Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston xalq (milliy) majlisi qo'lida bo'ladi, degan g'oya ilgari surildi.

Qurultoy Muvaqqat Kengash a'zolaridan hukumat tuzilishi va uning tarkibi 12 kishidan iborat bo'lishini belgilab berdi. Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolarining soni esa, ilgarigi Butunrossiya Ta'sis Majlisiga Turkiston o'lkasidan saylangan nomzodlar soniga qarab (32 kishi) belgilandi. Xalq majlisi tarkibi 54 nomzoddan iborat bo'lishi ko'rsatildi. Uning tarkibiga shaharlarning mahalliy boshqarmalaridan ham 4 vakil kiritiladigan bo'ldi. Xalq majlisidagi o'rinlarning uchdan bir qismi 18 kishi yevropa millatiga mansub xalq vakillariga ajratildi.⁴⁰ Bu hol muxtoriyatchilarning insof, diyonat va imon asosida haqiqat, adolat va demokratiyaning yuksak cho'kkisida turib faoliyat ko'rsatganliklarnning yorqin

⁴⁰ Azamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati -T: Fan,1996 yil 33- bet

namunasidir. Chunki o'sha davrda yevropa millatlariga mansub aholi Turkiston o'lkasidagi umumiy aholi soniga nisbatan 4,5-5 foizni tashkil etgani holda Xalq majlisida ularga 3/1 o'rin ajratilgan edi. Darvoqe, Turkiston o'lkasi Ta'sis Majlisiga saylovlar haqidagi Nizom loyihasida ham nomzodlar umumiy soni 234 o'rin bo'lgani holda, uning ikki guruhga musulmonlar va nomusulmonlar guruhlariga ajratilishi ham ana shu o'lchov va aidozadan kelib chiqqan edi. Yevropa millatiga mansub xalq vakillariga bu yerda ham 3/1 o'rin ajratilganligi diqqatga molikdir. Nihoyat uzoq tortishuvlardan so'ng qurultoyda Muvaqqat hukumat saylandi. Uning tarkibiga 8 kishidan iborat quyidagi kishilar kiritildi:

Muhammadjon Tinishboyev Bosh vazir, ichki ishlar vaziri, 2-chaqiriq Davlat Dumasining a'zosi, Muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining a'zosi, temir yo'l muhandisi.

Islom Sulton Shoahmedov (Shagiahmedov) Bosh vazir o'rinbosari; Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos.

Mustafo Cho'qayev Tashqi ishlar vaziri; Muvaqqat Hukumat Turkiston Komitetining a'zosi, Turkiston Musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining raisi, huquqshunos.

Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markaziy ko'mitasining a'zosi, huquqshunos.

Hidoyatbek Yurg'uli (Yurali) Agayev yer va suv boyliklari vaziri, agronom.

Obidjon Mahmudov oziq-Ovqat vaziri, Qo'qon shahar dumasini raisining o'rinbosari, jamoat arbobi.

Abdurahmon O'razayev ichki ishlar vazirining o'rinbosari, huquqshunos.

Solomon Abramovich Gersfel'd moliya vaziri, huquqshunos.

Turkiston Muvaqqat hukumati tarkibi nega 12 ta emas, 8 kishi degan savol tug'ilishi tabiiydir. Chunki hukumat tarkibidagi 4 kishi yevropa millatlariga mansub aholi safidan ko'rsatilgach, to'ldirilishi lozim edi. Bu esa Turkiston Muxtoriyati qanchalik demokragik va xalqchil hukumat ekanligini ko'rsatuvchi bir dalildir.

Turkisgon musulmonlarining IV qurultoyi Muvaqqat hukumat kengashi (milliy majlis)ni ham sayladi. Uning tarkibiga quyidagi kishilar kirdi: Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Mustafo Cho'qayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sadridinxon Sharifxo'jayev, Qo'ng'irxo'ja Hojiyev, Ismatulla Ubaydulin, Saidnosir Mirjalilov,

Said Ja'farboy Saidov, Islom Sulton o'g'li Shoahmedov, Abdurahmonbek O'razayev, Hidoyatbek Yurguli Agayev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'rayev, Mirodil Mirahmedov, Toshxo'ja Ashurxo'jayev, Abduqodir Qushbegiyev, Obidjon Mahmudov, Jamshidbek Qorabekov, Solomon Abramovich Gersfeld (Gershveld), Abdusamad Abdusalimov, Ubaydulla Dorbisalin, Muso Akchurin, Mustafo Mansurov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ibrohim Davletshin, Muhammadjon Tinishboyev, Halil Shirinskiy, Tolibjon Musaboyev, Olimxonto'ra Shokirxonto'rayev, Sobirjon Yusupov va Odiljon Umarovlar. «Sho'roi ulamo»ning rahbari Sherali Lyapin Kengash tarkibiga rais sifatida kiritildi. Ammo u bu taklifni rad etdi.

Qurultoy iqtisodiy masalalarga ham katta e'tibor berdi. Muxtor jumhuriyat Angliya hukumatidan harbiy yordam bilan bir qatorda iqtisodiy yordam olishi ham ta'kidlandi. Bu holni o'lkada hukm surayotgan ochlik takozo etar edi. Non mahsulotlarini paxta va junga almashtirish masalasida bir fikrga kelindi. Shu munosabat bilan «O'lkaning Janubiy-Sharqiy ittifoqqa qo'shilishi» to'g'risida muhim qaror qabul qilindi. Chunki, O'lka Shimoliy Kavkaz va Orenburgdan g'alla mahsulotlari olardi. Ayni chog'da Turkiston o'z paxtasini ularga sotishi ham mumkin edi. Qolaversa, «JanubiySharqiy Ittifoq» hududi aholisining kagta qismi musulmonlardan iborat edi. Ammo qurultoyda ba'zi noiblar Turkistonni yana mustamlaka bo'lib qolishidan xavotirga tushadilar. Ulardan biri bu xususda o'z fikrini shunday bayon etdi: «Kazaklar azaldan samoderjaviyaning suyanchig'i bo'lib kelgan. Ular xalqimizni qanchalik azob-uqubatga duchor qilmadi. Kazaklar doimo inqilobga qarshi chiqqan. Hozir ham kasaklar tepasida podisho tuzumini qayta tiklamoqchi bo'lgan Krasnovlar, Karaulovlar, Kaledinlar turibdiku?

Ular Olmoniya bilan urushni g'alabagacha davom ettirmoqchi. Istambulni zabt etib, Oq-Sofiya cherkovini qayta tiklamoqchilar. Ularning bizdan yordam so'rab murojaat qilishiga yagona sabab o'z maqsadlari yo'lida foydalanishdir. Biz ular bilan birlasha olmaymiz». Mazkur masala shu qadar bahtli o'tdiki, qurultoyning 27 noyabr kungi majlisida ham munozara davom etdi. Nihoyat, bo'lg'usi davlatning iqtisodiy holatini e'tiborga olib, Ittifoqqa kirish haqida qaror qabul qilindi.

Turkiston muxtor respublikasi mafkurasining negizini islom dini g'oyalari tashkil etishi qurultoyda alohida ko'rsatildi. Bu o'lka musulmonlarining II va III

qurultoylarida ham ta'kidlangan edi.

Qurultoy o'z ishini yakunlashi oldidan yana bir marta Turkiston Muxtor respublika deb e'lon qilinganini tantanali ravishda takrorladi. Noiblar bu so'zlarni tik turib tingladilar, xudoga shukronalar bildirib, Qur'oni Karim suralaridan tilovat qildilar.⁴¹

Turkistoi muxtoriyatining muvaqqat hukumati nomidan uning a'zolari: M.Tinishboyev, M.Cho'qayev, U. Xo'jayev, Yu. Og'ayev, O. Mahmudov, A. O'razayev, I. Shoahmedov, S.Gersfeld imzosi ostida xalqqa qarata murojaat e'loi qilindi. Murojaatnoma «Ulug' Turkiston» (1917 yil 8 dekabr)da e'lon etildi.

Murojaatda ko'p millatli Turkiston xalqining istagiga muvofiq demokratik inqilobning ulug' asoslari bo'lmiga xalqlarning ozodligi, millatlarning o'z takdirini o'zi belgilashini amalga oshirish maqsadida Turkiston umummusulmonlarining favqulodda O'lka qurultoyi Turkistonni Rossiya Federativ Respublikasi tarkibidagi muxtor respublika, deb e'lon qilgani kayd etildi.⁴²

O'lkadagi jamiki uyushmalar oldida turgan muhim va mas'uliyatli masalalarni e'tiborga olib, Turkistonda yashayotgan turli millatlar ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot darajalarini hisobga olib va ular o'rtasida do'stlikni ta'minlash uchun, o'lkaping hamma joylarida tartib va intizom joriy etish maqsadida o'lka musulmonlar qurultoyi muvaqqat Turkiston xalqi Sho'rosi (Millat majlisi)ni sayladi. Mazkur sho'ro hay'ati Turkiston muxtoriyatining Muvaqqat hukumatini tashkil qildi, deyilgan edi Murojaatnomada.

Shuningdek, unda bu hukumat zimmasiga mumkin qadar tezroq Turkiston Ta'sis qat bilan ta'minlash choralarini ko'rish, shu maqsadda «Janubiy Sharqiy Ittifoq» bilan aloqa o'rnatish, o'lka muxtoriyati moliya ishlarini ta'sis qilishga kirishish, xalq militsiyasini tashkil qilish, mahalliy millatlar huquqlarini himoya qilunchi tadbirlar belgilash, qo'shin tashkil qilish va boshqa vazifalar yuklatilganligi ta'kidlandi.

Umummusulmonlar o'lka qurultoyi birlik, hurriyat, tenglik asoslarini tasdikladi. Turkisgonning barcha fuqarolarini, musulmonlarini, rus yahudiylarini, ishchi, askar va yevropalik dehqonlarni, o'lkada yashovchi hamma elat, xalqlarni, shahar va zemstvo idoralarini, barcha davlat mahkamalarini, umumiy va xususiy muassasalarini z'tirof

⁴¹ Doniyorov Shoniyoz. Muxtoriyot qismati. - "Sharq yulduzi", 1991 yil, 12 son, 160-bet

⁴² Azamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati - T: Fan, 1996 yil 33- bet

etib, ularga o'z zimmalariga olgan og'ir vazifalarini hal etishda yordam berilishi ham shu murojaatda ko'rsatildi.

Hurriyatga erishgan Turkiston o'z hududida, o'z joyiga o'zi xo'jayin bo'lishi, o'z tarixini o'zi vujudga keltirish davrini boshlaganligi murojaatnomada uqtirib o'tildi.

«Biz, deyilgan edi unda, oldimizda turgan masalalarning muhimlig'in va ulug'lig'in komil sur'atda anglab, ham ishlagan ishlarimizning haqligiga ishonib, xudodan madad tilab ishni boshlaymiz».

Murojaat o'lka xalqlari, ayniqsa musulmon aholisi tomonidan zo'r quvonch bilan qabul qilindi.

Xalq ko'pdan beri orzu qilib kelgan milliy davlatga ega bo'lganidan behad shodu xurram edi.

Muxtoriyag e'lon qilingan kundan boshlab Muvakqqat hukumat omma o'rgasida o'zining siyosiy faoliyagini avj oldirdi. Eng avvalo, musulmon siyosiy tashkilotlari targ'ibot hamda tashviqot ishlarini kuchaytirishdi. Taraqqiyparvarlar, ma'rifatparvar milliy yopglar guruhi va uyushmalari ham muxtoriyatni keng targ'ib etdilar. Toshkentda «Ishchilar to'dasi», Andijonda «Maorif havaskorlari» uyushma va jamiyatlari Muxtoriyat manfaati yo'lida ish olib bordi. Ularning faoliyatida Toshkentda Akmal Ikromov, Andijonda Usmonxon Eshonxo'jayev va boshqalarning o'rni katta bo'ldi. Muxtoriyat o'zbek, rus va qozoq tillarida gazetalar chiqara boshladi. Bu «El bayrog'i», «Svobodnsh Turkestan» va 1917 yil 13 dekabrda rus gilida chiqqa boshlagan «Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana» shular jumlasidandir. Obidjon Mahmudovning bosmaxonasi ham Muxtoriyat hukumati hisobiga o'tdi.

Qo'qon shahridan Muxtoriyat hukumati nomidan uyezdlar komissarlariga va mansabdor shaxslarga farmoyishlar, telegrammalar va turli ko'rsatmalar yo'llanib, ular orqali joylarda Muxtor hukumagning birdan-bir konuniy hukumat ekanligi va shu bois faqat uning ko'rsatmalarini tan olish lozimligi ta'kidlandi. Shunday hollar ham bo'ldiki, joylardagi ishchi, askar va dehqon deputatlari sho'rolari Muxtoriyatni tan olmay, uning farmoyishlarini ham yo'qqa chiqarishga harakat qildilar. Jumladan, Kattaqo'rg'on sho'rosi 1918 yil 11 yanvarda shunday yo'l tutdi. Muxtoriyat hukumati bunday urinishlarni bartaraf etish choralarini ko'rdi.

Muxtoriyat hukumati shoshilinch ravishda 30 million so'mlik zayom chiqaradi. Bunda» ko'zlangan asosiy maqsad hukumatni iqtisodiy jihatdan mustahkamlash va milliy armiya tuzish edi. Milliy qo'shin tuzish harakati boshlab yuborildi. Avval boshda hukumat ixtiyorida 60 yollanma askar bo'lgan bo'lsa, qisqa fursatda Muxtoriyat ixtiyorida 2 ming kishilik qo'shin hozir bo'ldi. Bundan tashqari Qo'qon militsiyasining boshlig'i Ergashning qo'l ostida ham anchagina kuchlar bor edi. Milliy armiyada xorijdan chaqirilgan harbiy kishilar, aksariyat holda turk zobitlari yo'riqchilik ishlarini olib bordilar. Ayni vaqtda militsiya qismlarini tuzishga ham kirishildi.

Bu borada Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev bosh bo'lgan ichki ishlar vazirligi xalq militsiyasining tashkil etilishi katta voqea bo'ldi. Pul islohoti o'tkazishga kirishildi. Zayom chiqarildi. Muxtoriyat o'z bayrog'i va madhiyasini yaratdi. Shunisi e'tiborliki, Muxtoriyatni bir qator xorijiy mamlakatlar ham tan oldi. Shu bois Muxtoriyat hukumati yordam so'rab xorijiy mamlakatlarga murojaat qildi, ulardan ham moddiy, ham harbiy yordamlar olishga muvaffaq bo'ldi.

1918 yil yanvarida Toshkent Jome masjididagi yig'inda nutq So'zlagan Shukurxon hazratlari «...Muxtoriyatchilar yolg'iz emaslar. Ularni Angliya himoya qilayotir» degan edi.

Muxtoriyatni Angliya, Fransiya, Germaniya, Turkiya va boshqa davlatlar qo'llab-quvvatlagan edilar.⁴³

Xullas, Turkiston musulmonlarining favqulodda IV kurultoyi o'lka xalqlarining tarixiy takdirida buyuk burilish ahamiyatiga ega bo'lgan qarorlarni qabul qildi. Bu o'lkan ahamiyatli voqea «Ulug' Turkiston» gazetasida o'z davrida odilona baholandi. Gazeta bu hakda quyidagi jummalarni yozdi: «Bolshevoylar hukumatining boshlig'i Lenin ham so'nggi farmonida Rossiyada yashagan millatlarga va shu jumladan qozoqlar ila Turkiston musulmonlariga muxtoriyat e'lon qilib, o'z ishlarini qo'llariga olurg'a mumkin bo'lg'anlig'ini bayon etdi. Shunlikdan bukun Turkiston qurultoyining Turkiston Muxtoriyatini e'lon qilishi ham xalq, ham markaz hukumagining tilagiga xilof tuguldir. Zotan, so'nggi vaqtda mayda millatlar hammasi Muxtoriyat e'lon qilib yetalar. Nufuzlari boshqalarga qaraganda yuzdan yetmish besh bo'lg'on (75 foiz)

⁴³ Qosimov Yo'lchi.Qorako'zoynak bilan yozilgan tarix-Namangan,1993 yil28 -bet

millatlar yerli muxtoriyat e'lon qilurg'a haqli edilar. So'nggi qoidalarga ko'ra yuzdan oltmish tashkil qilg'on (60 foiz) millatlarda muxtoriyat e'lon qilurg'a haqli sanala boshladilar. Hol shu ila yuzga tashkil qilg'an (95 foiz) Turkiston musulmonlarining Muxtoriyat e'lon qilishiga haqlari borlig'in hech kim inkor qila olmasa kerak. Bizdan vakil chaqirg'an edi va yoxud biz bu ishni ertaroq ko'ramiz deb ko'rishurda o'rinsiz, ham musulmon manfaatiga hilofdir. Sakkiz oydan beri yerli Turkistonning Muxtoriyati haqinda so'ylab kelib, kelubda bugun muxtoriyatga qarshi chig'alar va yohud tasdiq etmasdan mone' bo'lurg'a ekan, bu ish musulmonlarning butun orig'a imon va e'tiqodlarig'a qarshi bolta chopadig'on so'z bo'lajakdur. Musulmonlar bu kun muxtoriyat e'loi qilar ekan, buning ila hech kimning huquqiga tegmaslar, bu bilan Turkiston Rossiyadan aslo ayrilmay, balki uning bir mustaqil a'zosi bo'lib qoladi. Turkistonda yashagan rus, yahudiy, armani va boshqa har millatga o'zining haqi berilar. Ular ham Turkiston muxtoriyatiniig teng huquqli bir a'zosi bo'lib yashajaklar. Turkistonliklar... qon to'kilishidan saqlanub, mumkin qadar sabr qilurlar. Faqat shuni xotiradan chiqarurg'a yaramaydirki, Samarqanddan kelgan bir vakil qurultoyda aytdi: -«Turkistonning yeri bizning tanimiz, suvi qonimizdir... Kimda-kim bu ikkisiga tegadurg'on bo'lsa, bizning tanimiz bilan qonimizga tuqulg'on bo'lajak», dedi.⁴⁴

Shu boisdan Turkiston xalqining huquqiga gajovuz qilinaversa, buning oxirida shunday ko'ngilsiz voqealar bo'lurg'a mumkindurki, bu voqealar oldinda so'nggi Toshkent voqealarining (Toshkentdagi 1917 yil 13 dekabr voqealari nazarda tutilmoqda mualliflar) bik kichkina bir ko'lanka bo'lib qoluvchi ehtimollarida yo'q tuguldir». ⁴⁵Endi kun tartibidagi bosh muammo Turkiston musulmonlari IV qurultoyi qabul qilgan qarorlar va ilgari surgan g'oyalarning hayotga tatbiq etilishida, o'lkadagi keng mehnatkashlar ommasining bu qaror va g'oyalarni qo'llab-quvvatlashida, Turkiston muxtoriyati atrofida birlashib, uning orqasidan faol ergashuvida qolgan edi.

II-BOB. TURKISTON MUXTORIYATINING OMMA TOMONIDAN QO'LLAB-QUVVATLANISHI

2.1 Turkiston muxtoriyati mahalliy omma tomonidan qo'llab-quvvatlanishi

⁴⁴ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 50-bet

⁴⁵ "Ulug' Turkiston " gazetasi 1917 yil 8 dekabr

Qo'qon shahrida Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tganligi va unda Turkiston Muxtoriyatining tashkil etilganligi to'g'risidagi xabar tezda butun o'lka mehnatkashlar ommasi o'rtasida keng tarqaldi va katta qiziqish uyg'ogdi. Turli shaharlar va tumanlarda Turkiston Muxtoriyati baland va ko'tarinki ruh hamda shodu xurramlik bilan kutib olindi, Muxtoriyatni qo'llabquvvatlab joylarda ko'i ming kishilik miting va namoyishlar uyushtirildi. Jumladan, 1917 yil 6 dekabrda Toshkent shahrida, Eski Juvadagi Beklarbegi jome' masjidida uyushtirilgan miting bu jihatdan xarakterlidir. Unda 60 ming shaharlik fuqaro qatnashdi. Mazkur miting tashkilotchilari «Sho'roi-Islomchi»lar va «Sho'roi ulamochi»lar edilar. «Ulug' Turkiston» gazetasining bergan xabariga qaraganda: «Masjidning ichki sahni va tomlari odam bilan liq to'lgan». Miting Saidg'ani Mahmud raisligida o'tgan (Munavvarqori Abdurashidxonov, Mulla Odil, Sherali Lyanin va boshqalar uning o'rinbosarlari edilar). Gazeta miting qatnashchilari Turkiston Muxtoriyatini batamom qo'llab-quvvatlaganliklarini yozadi. Miting Turkiston Muxtoriyatidan boshqa hukumagni tan olmaslik to'g'risida qaror qabul qildi. Miting ishtirokchilari «Omin, ollohu akbar!» deb yuzlariga fotiha tortib, Xalq kengashiga sodiq qolishga qasamyod qildilar.

Qabul qilingan qarorda, jumladan, quyidagi satrlar bor edi: «Biz, musulmonlar, sinf ayrimalariga qaramasdan, Turkiston Muxtoriyatini olqishlagan holda, Qo'qondagi favqulodda qurultoy tarafidan e'lon etilgan Turkistonda xalq hukumatini vujudga keltiruv haqidagi qarorga butun vujudimiz birla qo'shilib, ishonamizqi, Rossiyaning birlashgan demokratiyasi Turkiston xalqining tarafidan bir og'izdan bayon etilgan tilagiga qo'shilar va o'z kunimizni o'zimiz qura boshlashda yordam etar.

Shunga imon etgan holda biz o'lkadagi hamma musulmonlarni Muxtoriyatli Turkiston hukumati atrofida jipslashib, hozirgi o'lka idorasi boshida bo'lib turgan muvaqqat tashkilotlar bilan qanday bo'lmasin dushmanlarcha muomala qiluvdan saqlanishga da'vat qilamiz.

Turkiston Muxtoriyati amaliy suragda tezroq vujudga kelyashi uchun tinch va totuvlikni saqlashimiz kerak. Toki shuning orqasida o'zaro so'g'ish (urush mualliflar) va bugundan e'tiboran hur bo'lgan Turkistonning bir to'g'on kabi xalqlarimiz orasida gunohsiz qon to'kilmasin.

Yashasin Muxtoriyatli Turkiston!»⁴⁶

1917 yil 1 dekabrda Namangan uyezdida 10 mingga qadar kishi qatnashgan ommaviy xalq namoyingi bo'ldi. Unda namoyish qatnashchilari «Yashasin Muxtoriyatli Turkiston va uning hukumati!» degan shiorlar yozilgan da'vatlarini ko'tarib bordilar. Bunday harakatlar 6 dekabrda Andijon uyezdi Jalolobod rayoniga qarashli Xonobod qishlog'ida ham bo'ldi. Bu yerda bo'lgan bir necha ming kishilik namoyish qatnashchilari Fozilmon ota mozoridan to bozor joyga qadar yig'ilib turdi. Abdulla Eshon va Huseyn Validi namoyishchilar oldida so'zga chikib, xalqqa Muxtoriyatning tashkil etilishi va uning maqsadlari haqida gapirib berdilar. Namoyish qatnashchilari Turkiston Muxtoriyatini moddiy gomondan qo'llab-quvvatlash maqsadida 500 so'm mablag' to'plagan edilar .

Turkiston Muxtoriyatini qo'llab-quvvatlagan tabriklar 7 dekabrda Qo'qon shahrida bo'lib o'tgan 42 jamoat tashkilotining qo'shma majlisidan ham yuborildi. Bulardan tashqari Samarqand viloyati sho'rolari, Kaspiyorti viloyati qurultoyi va boshqalar Turkiston Muxtoriyatini tabriklab, u bilan qo'shilajaklarini izhor etdilar.⁴⁷

Milliy matbuot sahifalarida Turkiston o'lkasining taniqli ziyolilari-ma'rifatparvarlari, siyosiy va jamoat arboblari maqola va xabarlar bilan chiqib, elni muxtoriyatning tashkil topishi bilan tabrikladilar va xalq ommasini uning atrofida birlashishga chaqirdilar. Bunday milliy istiqlolchi vatanparvar ma'rifatparvarlar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mirmuhsin Shermuhammad o'g'li, Islom Shoahmedov, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalar edilar. Abdurauf Fitrat «Muxtoriyat» maqolasida dunyoga yangi kelgan muxtoriyagga nisbatan otashin mehrini quyidagi so'zlarda ifodalaydi: «Turkiston muxtoriyati... Temir hoqonning chin bolalari yonida turkistonli tubchak turklari orasinda, mundan ug'urli, mundan muqaddas., mundan suyunchli, bir so'zni borligiga ishonmayman. Turkiston turkning qonini qaynatuvchi, imonini yuksaltiruvchi bir quvvat bor esa yolg'uz shu so'zda bordir: Turkiston muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qopondi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafigimiz yumurildi, nomusimiz g'asb

⁴⁶ "Ulug' Turkiston " gazetasi 1917 yil 10 dekabr

⁴⁷ N.Jo'rayev "O'zbekiston tarixi" "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2011 yil 52-b

qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz ayog'lar ostig'a olindi tuzumli turdik, sabr etdik. Kuchga tayangan har buyrug'g'a bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yashunturdik, imonlarimizma avrab saqladik: Turkiston muxtoriyati!.

Mahkama eshiklaridan yig'lab kaytganda, yorug'siz turmalarda yotganda, yirtg'uvchi jandarmaning tepgusi bilan yiqilganda, yurtlarimiz yondirilg'anda, dindoshlarimiz osilg'anda ongimiz yo'koldi, miyamiz buzildi, ko'zimiz yorug'siz qoldi, biror narsani ko'rolmadik. Shul chog'da, tushgun ruhimizni ko'tarmak uchun shul kop-qoronu dunyoning bir yeriida oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga o'tmagan ko'zimiz shuni ko'rar edi. Ul nima edi? Turkiston muxtoriyati!.

...Biz ishongan edik kim, rus demokratiyasi, halqga tayangan bir inqilob chiqarib, har millatning o'z haqlarini qaytarur:

Inqilob bo'ldi. Rossiyaning «qo'shma xalq jumhuriyati» usuli bilan idora etiluri jarlandi (e'lon qiliidi). Shul e'lon uzra yasalgon Ukraina, tatar va boshqa millatlar muxtoriyatlari gasdiq etildi. Ko'nuk (navbat) Turkistonniki edi. Turkistonning tarixan poytaxtlaridan ikkinchisi bo'lgan Qo'qand shahrinda to'plangan Turkiston qurultoyi 27 noyabrning (milliy laylatulqadrimiz bo'lgan) yarim kechasinda Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi.

Lekin shunisi borkim, bir millagning muxtoriyati yolg'uz bir qurultoyning e'loni bilan tamom bo'lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdur. Qurultoy o'z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidur. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdur. Bularni millat hozir qilsun».⁴⁸

Endigina 20 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon 1918 yilda Turkiston Muxtoriyatini tabriklab, «Ollohu akbar» va «Ozod Turk bayrami» kabi she'rlarini bitdi. Uning «Ozod Turk bayrami» she'ri madhiya sifatida qabul qilipgan edi. Jadid shoir o'z quvonchini quyidagi o'tli satrlarda bayon etdi...

Ko'z oching, boqing har yon!

Qardoshlar, qanday zamon!

Shodlikka to'lar jahon!

Fido bu kunlarga jon!

⁴⁸ "Xurriyat" gazetasi 1917 yil 5 dekabr

Naqorat:

Turkistonli shonimiz, Turkistonli unvonimiz.

Vatan bizni jonimiz, fido o'lsin qonimiz!

Bizlar temir jonlimiz!

Shavkatlimiz shonlimiz!

Nomusli, vijdonlimiz!

Qaynagan turk qonimiz!

Muxtoriyat olindi,

Ishlar yo'lga solindi.

Milliy marshlar chalindi,

Dushman o'rtandi endi!

Naqorat va hokazo.kk

Yuqorida qayd etilgan barcha fikr-xulosalar Turkiston o'lkasi fuqarolarining ijtimoiy-siyosiy faolligi va istiqlolchilik harakati tobora kuchayib, yangi mazmun sari rivojlanib borayotganligini ko'rsatar edi.

Turkiston o'lkasi xalqlarining muxtoriyat uchun kurashi tarixida ayniqsa 1917 yil 13 dekabrda Toshkent shahrida sodir etilgan qonli fojealar ayniqsa ayanchli va dahshatli iz qoldirdi, mustamlakachi sho'rolar hukumagining asl jallodlik va qonxo'rlik kiyofasini ochib tashladi. Chunki xuddi shu kuni Toshkent shahar Sho'rosining buyrug'i bilan qizil gvardiyachi askarlar muxtoriyat talab qilib chiqqan Toshkent shahrining musulmon aholisini beayov qirg'in qildi, gunohsiz aholining qutlug' konlari shahar ko'chalarida arikdek oqdi. Turkiston xalqlarining istiqlolchilik harakati tarixida bu kunning o'rni katta ekanligini e'tirof etib, 1959 yil 17 iyulda AQSh kongressi mazlum xalqlar haftaligini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi, 13 dekabrni Turkisgon kuni deb belgiladi. Bu daxshatli voqea shunday sodir bo'lgandi.

1917 yil 6 dekabrda Toshkentning Eski Juva masjidida bo'lgan mitingda 13 dekabrda navbatdagi mitingni o'tkazishga qaror qilingan edi. Bu kun musulmonlar uchun muqaddas Mavludi sharif bayram kuni edi. Turkyston Muxtoriyatining muvaqqat hukumati 13 dekabrni «Turkiston muxtoriyatining milliy jamg'armasiga pul yig'ish kuni» deb e'lon qildi va to'planadigan mablag'ni mustaqillik hamda ozodlikni

mustahkamlashga xizmat qilajagini bildirdi.⁴⁹

Muxtor hukumat a'zolaridan M.Tinishboyev, S.Gersfeld, I.Shoahmedov, A.O'razayev va boshqalar imzo chekkan «Murojaatnoma»da Turkiston o'lkasi musulmonlarining favqulodda IV qurultoyining qisqacha ish yakunlari, Muxtor hukumat oldida turgan vazifalardan tashqari Turkiston o'lkasi xalqlariga qaratilgan chaqiriqlar ham bor edi. Bu chaqiriqda biz quyidagilarni o'qiymiz: «Turkistonning barcha fuqarolari musulmonlar, ruslar, yahudiylar, ishchilar, askarlar va dehqonlar, o'lkada yashab turgan barcha elatlar va xalqlar, shahar va zemstvo boshqarmalari, siyosiy, ijtimoiy va kasaba uyushmalari, barcha davlat, jamoat va xususiy muassasalar, Turkiston xalq hokimiyati atrofida birlashib, uning zimmasiga yuklangan vazifalarni hayotga joriy etishda ko'mak berishga chaqiradi. Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan darajada vahimali urushlar guldiragi ostida butun jahonga o't ketay deb turgan bir mahalda dunyo xalqlari o'z ozodliklariga zamin yaratadilar. Inson qoni bilan to'yingan yer ko'klarga qarab oh chekadi va horigan inson kuchsizlanib qonli qilichini quyi soladi. Odamzodning aqlsizligi ilohiy ong oldida tan beradi va shunday kun yaqinlashadirki, butun yer yuzida tinchlik barqaror bo'lib, dunyo xalqlari mavjud kuch ila buzilgan hayotni qayga bargyu etishga kirishadilar... Mana endi, zanjirlardan xalos bo'lgan Turkiston o'z yeriga o'zi xo'jayin bo'lib, tarixini o'zi yaratajak vaqti keldi. Bizlarning oldimizga qo'yilgan masalalarni iihoyatda mas'uliyatli va ulug'vorligini anglagan holda, o'z ishimizning haqligiga juda chuqur ishongan holda biz Ollohu taolodan o'z mehnatlarimizga rivoj so'raymiz va ishga kirishamiz».⁵⁰

Xuddi shu kunlarda Toshkent shahar sho'rosiga Eski shahar aholisidan miting va namoyish o'tkazishni so'rab ariza beriladi. Toshkent shahar sho'rosi arizani ijobiy hal qiladi. Ammo yangi shaharda bunday tadbirlarga ijozat etilmaydi.

Miting 13 dekabrda Shayxontohur masjidi oldida soat 12.00 da boshlandi. Ko'p ming kishilik mazkur mitingda turli siyosiy iartiyalarning rahbarlari va Sho'rolar Xalq komissarlari ko'mitalari a'zolari qatnashdilar. Har kancha ta'qiblarga qaramasdan miting va namoyishda musulmonlardan tashqari ruslar, armanilar, yahudiylar, xullas, bolsheviklardan boshqa barcha ijtimoiy-siyosiy guruhlarining vakillari iiggirok etdilar.

⁴⁹ Azamho'jaye S.Turkiston muhtoriyati.-T: Fan,1996 yil 44-bet

⁵⁰ Аъзамхужев Саидакбар. Туркистон мухторияти 134-бет

Jadidlar harakatining atoqli vakillaridan biri Munavvar qori Abdurashidxonov mitingni ochar ekan, yig'ilganlarni muborak bayram bilan tabriklaydi. Mitingda Toisho'latbek Norbo'tabekov va Sadriddin Maxdumlar kotiblikka saylandilar. Bu yerda hozir bo'lgan islom ulamolari Qur'oni Karimdan suralar o'qiydilar. Turli siyosiy va ijtimoiy tashkilotlarning vakillari mytingda so'zga chiqib, mehnatkash ommaning muxtoriyat uchun kurashga chaqirdilar, ular o'zlarini Xalq komissarlari atab xalq manfaatiga, millat manfaatiga qarshi bo'lgan bolsheviklarni keskin tanqid qildilar. Mitingda otashin nutq so'zlagan bunday shaxslar Munavvar qori Abdurashidxonovdan tashqari Said G'anixon, Sherali Lyapin, Mullo Odil muftiy va boshqalar edilar. Rus fuqarolari nomidan mitingda doktor Shorts faol qatnashdi va u miting vakilligiga saylandi.

Qora kuchlar har doim ommaviy xalq harakati rivojlanib borayotgan paytda uni barbod qilish va payini qqrqish maqsadida ayg'oqchilarni ishga soladilar va g'alamislik kabi ishlarni amalga oshiradilar. Bu safar ham xuddi shunday bo'ldi. Shayxontohur masjidi maydonida miting qizib turgan bir iaytda bir guruh g'alamislar shumlik niyatida to'planganlarga qamoqxonaga borib, sobiq muvakkat hukumat a'zolaridan komissar G.I.Dorrer va boshqalarni tezlik bilan ozod qilish, so'ngra hokimiyatni qo'lga olish kerak, degan taklifni ilgari surdilar. Qoni kaynab turgan bir guruh miting qatnashchilariga bu chaqirik o'z ta'siriii ko'rsatdi. Ular darhol umumiy ommadai ajralib, O'rda ko'prigidan o'tib, yangi shaharga qamoqxona tomonga yurdilar. Ana shu tariqa g'alamislarning ig'vogarlik harakati tufayli birinchidan, umumxalq yagona ommaviy mitingi ikkiga bo'linib ketdi va kuchsizlandi. Ikkinchidan esa, uyushgan, ongli va maqsadli kurash usuli o'rniga olomon kurashi, stixiyali boshboshdoqlik kurashi yo'liga o'tildi. Bunday kurash usuli bolsheviklar bosh bo'lgan Toshkent sho'rolar hukumatiga qo'l kslar edi, ular bu ig'vogarlik va boshboshdoqlik harakagidan o'zlarining razil maqsadlarida bahona sifatida foydalanishlari mumkin edi. Shunday bo'ldi ham. Buni voqealarning keyingi rivoji ochiq-oydin ko'rsatdi.

Yangi shahar tomon borgan namoyishchilarning bir guruhi shahar soqchilari boshlig'i Gurovichni garovga oldi. So'ngra ular qamoqxona tomonga yurib, Muvaqqat hukumat a'zolarini ozod etishni talab kildilar. Qamoqxonadan Dorrer va Ivanov ozod etildi.

Namoyishchilar ularni avgomobilga o'tqazib, Kaufman bog'i (hozirgi Amir Temur xiyoboni) tomon yurdilar. Qizil gvardiyachilar mashinani to'xtatmoqchi bo'lganlarida yana ig'vogarlik bilan olomon ichidan o'q otila boshladi. Bu askarlarga javob o'ti ochishga bahona bo'ldi. Dastlab multiqlardan, so'ngra pulemyotlardan bebosh namoyishchilar to'dasi ustiga do'ldek o'q yog'dirildi. Ana shu to's-to'polonda Eski shaharlik musulmonlardan 16 kishi qurbon bo'ldi. Bolsheviklar Dorrer va Ivanovni qo'lga olib otib tashladilar. Mazkur fojea munosabati bilan Turkiston Muxtoriyagi rahbariyati xalkqa qarata murojaat qildi.

Unda bunday deyilgan edi: «Biz Xalq Majlisi va Turkiston muxtoriyati Muvakqat hukumatining a'zolari chin yurakdan taassuf bildiramiz va turkistonlik musulmonlarning ezgu his-tuyg'ularini haqoratlovchi bu voqealarga qarshi chiqamiz. Ana shu munosabat bilan bizlar mamlakatda tartib va osoyishtalik o'rnatilishi uchun zaruriy choralar ko'rilishi yo'lida barcha kuchlarimizni ishga solamiz. Hozircha esa Turkiston xalqidan sobitlik va xotirjamlik ko'rsatishlarini so'raymiz. Bu eng og'ir kunlarda musulmonlarning tinchlikni saklab qolishlari nihoyatda zarurdir».

Qonli fojea sodir etilgan zahotiyok Toshkentdan Petro gradga Xalk Komissarlari Sho'rosiga quyidagi mazmunda telegramma jo'natiladi: «Qo'qonda reaksion burjuaziya tomonidan tayyorlangan musulmonlar qurultoyi Turkisgon muxtoriyatini e'lon qildi, endi vujudga kelgan muxtoriyat hukumati Turkiston proletar ommasi tomonidan tan olingani holda, bor kuchi bilan o'lkaning ayrim shaharlarida muxtoriyatni e'lon qilishga tayyorlanmoqda. Shu yil 13 dekabrda Muhammad payg'ambar tug'ilgan kunda Toshkentda muxtoriyat e'lon qilindi».⁵¹ Mazkur telegrammaga javoban Petrograddan «Joylarda hokimiyat siz, o'zingiz, demak, siz o'zingiz buyruqlarni ishlab chiqing» degan mazmunda telegramma Toshkentga jo'natildi.

Ana shundan so'ng, Turkiston Xalq Komissarlari Sho'rosi Muxtoriyat masalasida maxsus qaror qabul qildi va Ijroiya Qo'mitani tasdiqladi. Mazkur qaror deyarlik bolsheviklarning nashriga aylanib qolgan «Nasha gazeta»da e'lon qilindi. Unda, jumladan, bunday deyilgan: «Turkiston Ta'sis qurultoyi chaqiriladi. Faqat uning o'zigina Turkiston o'lkasi Muxtoriyatini e'lon qilishga haqlidir». Bizningcha, bu

⁵¹ "Ulug' Turkiston " gazetasi 1918 yil 28 yanvar

qaror ortiqcha izohga muhtoj emas. Bolsheviklar Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi tomonidan e'lon qilingan Turkiston Muxtoriyatini tan olmadilar. Ular Turkiston o'lkasi Ta'sis majlisini o'z tashabbuslari bilan chaqirib, o'zlariga ma'kul va o'zlariga yoqadigan muxtoriyatni kelajakda tashkil egishni rejalashtirgan edilar. Oqibatda shunday bo'ldi ham.

Shu narsaga alohida e'tibor berish joizki, Turkiston o'lkasidagi siyosiy guruhlarining Turkiston Muxtoriyatiga nisbatan munosabati turlicha bo'ldi. Bu tabiiydir, albatta. Bolshovoylarning Turkiston Muxtoriyatiga salbiy munosabati yukorida ta'kidlandi. Buni ajablanarli joyi yo'k chunki mustamlaka o'lkasi bo'lgan Turkistonda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmasdan yolg'iz o'z qo'lga olishga intilayotgan bolshovoylarni bu boradagi pozitsiyasini to'g'ri gushunsa bo'ladi.

Fevral burjua-demokratik inqilobidan so'ng Turkistonda karor topgan muvaqqag hukumatning Turkiston qo'mitasi, kadeglar, eserlar va mensheviklar pargiyalarining vakillari Turkiston o'lkasi xalqlariga muxtoriyat huquqi berilishi tarafdori bo'lgan. Ammo eng afsuslanarli joyi shundaki, Turkiston muxtoriyati masalasida tub yerli musulmon xalqlarning istiqloqlilik harakati fidoyilari saflarida muvaffaqiyat qozonishning eng zarur sharti o'zaro birlik, hamdardlik va hamkorlik bo'lmadi. Taqqoslash maqsadida quyidagi xarakterli bir misolni keltirish o'rinli bo'ladi: Turkiston eserlari 1918 yilning 8-10 yanvarida bo'lib o'tgan ikkinchi qurultoyida Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumatini ko'llab-quvvatlabgina qolmadilar, hatto uning majlisiga o'z vakillari Skomoroxovni yuborishga qaror qildilar.⁵²

Mahalliy musulmonlar vakillari bo'lgan «Sho'roi ulamo»chilar esa har galgidek bu safar ham Toshkentdagi jome' masjidida maydonidagi miting davomida Turkiston umummusulmonlarining yagona jabhasini bo'lib yuborish yo'lidan bordilar. Bu quyidagi hollarda o'z aksini gopdi: jome' masjididagi mitingda ulamochilarning vakillari so'zga chiqib, muvaqqat hukumatni tanqid qildilar, «...ular shu vaqtgacha bizning manfaatimiz uchun hech narsa qila olgani yo'q», dedilar va uni qo'llashdan bosh tortdilar. Bu oddiy xalq ommasini gangitib, boshi berk ko'chaga kiritib qo'yar edi.

«Ulug' Turkiston» gazetasi muxbirining qayd etishicha, ulamochilarning tutgan yo'li

⁵² N.Jo'rayev «O'zbekiston tarixi» "Sharq" nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati 2011 yil 58- bet

musulmonlar o'rtasida keng tarqalib, fikrlarning bo'linishiga sabab bo'lgan. Ularning ba'zilar hayron bo'lib: «Bu qanaqasi?! Avvaliga «Ulamo» bizni Muxtoriyat uchun qasamyod qildirdi, endi esa qarshi bo'lishga chaqiryaptimi?»

Darvoqe, mazkur mizingda bundan buyon Toshkentda alohida muxtoriyat e'lon etilib, uning nomidan ish ko'rilishiga qaror qilinadi.

Bu voqea keng jamoatchilik o'rtasida parokandalikka sabab bo'ldi. Hatto «Ulamo»chilar safida ham tushunmovchiliklarni keltirib chiqardi. Jumladan, Toshkent ulamochilarining Turkiston Muxtoriyatini tan olmasdan o'zlariga boshka bir «Toshkent ulamosi jumhuriyati» deb ataluvchi muxtoriyatni tashkil etishi to'g'risidagi xabar farg'onalik ulamochilar qulog'iga yetib borgach, ular to'planishib, darhol bu masalani muhokama qildilar. Toshkentlik ulamochilarning bunday xatti-harakatidan norozi bo'lgan farg'onaliklar yagona bir fikrga kelishib, Toshkent «Sho'roi ulamo»siga murojaat etdilar. Bu murojaatnomani Toshkentga qo'qonlik ulamochi Mulla Kamol qozi va marg'ilonlik domullo Qosimxon qozi olib kelgan edi. Murojaatnomada farg'onalik ulamochilar o'z maslakdoshlarining umumturkiston ittifoqidan ajralmaslikka da'vat egdilar. Unda quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Rus zolimlaridan xalos bo'lmoqlik uchun Turkiston ahli va uning vakillari Muxtoriyat e'lon qildilar. Shunday muhim va mas'uliyatli vaziyatda biz ixtilof holatida bo'lishimiz yaxshi emasdur. Muborak vatanimiz va dinimizning salomatligi ittifoq va ittihoddadur». Farg'ona ulamochilari o'z murojaatlarida «Hadis»dan musulmon ummati birligi to'g'risida aytilgan so'zlarni namuna tariqasida keltirib, umummusulmonlar birligini mustahkamlash va Turkiston muxtoriyati atrofida yanada kuchliroq jipslashishga da'vat etdilar.

Fevral burjua-demokratik inqilobidan so'ng Turkistonda qaror topgan muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, kadetlar, eserlar va mensheviklar pargiyalarining vakillari Turkiston o'lkasi xalqlariga muxtoriyat huquqi berilishi tarafdori bo'lgan. Ammo eng afsuslanarli joyi shundaki, Turkiston muxtoriyati masalasida tub yerli musulmon xalqlarning istiqloqlilik harakati fidoyilari saflarida muvaffaqiyat qozonishning eng zarur sharti o'zaro birlik, hamdardlik va hamkorlik bo'lmadi. Taqqoslash maqsadida quyidagi xarakterli bir misolni keltirish o'rinli bo'ladi: Turkiston eserlari 1918 yilning 8-10 yanvarida bo'lib o'tgan ikkinchi qurultoyida

Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlabgina qolmadilar, hatto uning majlisiga o'z vakillari Skomoroxovni yuborishga qaror qildilar.

Mahalliy musulmonlar vakillari bo'lgan «Sho'roi ulamo»chilar esa har galgidek bu safar ham Toshkentdagi jome' masjidi maydonidagi miting davomida Turkiston umummusulmonlarining yagona jabhasini bo'lib yuborish yo'lidan bordilar. Bu quyidagi hollarda o'z aksini topdi: jome' masjididagi mitingda ulamochilarning vakillari so'zga chiqib, muvaqqat hukumatni tanqid qildilar, «...ular shu vaqtgacha bizning manfaatimiz uchun hech narsa qila olgani yo'q», dedilar va uni qo'llashdan bosh tortdilar. Bu oddiy xalq ommasini gangitib, boshi berk ko'chaga kiritib qo'yardi.

«Ulug' Turkiston» gazetasi muxbirining qayd etishicha, ulamochilarning tutgan yo'li musulmonlar o'rtasida keng tarqalib, fikrlarning bo'linishiga sabab bo'lgan. Ularning ba'zilar hayron bo'lib: «Bu qanaqasi?! Avvaliga «Ulamo» bizni Muxtoriyat uchun qasamyod qildirdi, endi esa qarshi bo'lishga chaqiryaptimi?» bati yukorida ta'kidlaqdi. Buni ajablanarli joyi yo'q. Chunki mustamlaka o'lkasi bo'lgan Turkistonda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmasdan yolg'iz o'z qo'liga olishga intilayotgan bolshovoylarni bu boradagi pozitsiyasini to'g'ri tushunsa bo'ladi.

Darvoqe, mazkur mitingda bundan buyon Toshkentda alohida muxtoriyat e'lon etilib, uning nomidan ish ko'rilishiga qaror qilinadi.⁵³

Bu voqea keng jamoatchilik o'rtasida narokandalikka sabab bo'ldi. Hatto «Ulamo»chilar safida ham tushunmovchiliklarni keltirib chiqardi. Jumladan, Toshkent ulamochilarining Turkiston Muxtoriyatini tan olmasdan o'zlariga boshqa bir «Toshkent ulamosi jumhuriyati» deb ataluvchi muxtoriyatni gashkil egishi to'g'risidagi xabar farg'onalik ulamochilar qulog'iga yetib borgach, ular to'planishib, darhol bu masalani muhokama qildilar. Toshkentlik ulamochilarning bunday xatti-harakatidan norozi bo'lgan farg'onaliklar yagona bir fikrga kelishib, Toshkent «Sho'roi ulamo»siga murojaat etdilar. Bu murojaatnomani Toshkentga qo'qonlik ulamochi Mulla Kamol qozi va marg'ilonlik domullo Qosimxon qozi olib kelgan edi. Murojaatnomada farg'onalik ulamochilar o'z maslakdoshlarining umumturkiston ittifoqidan ajralmaslikka da'vat egdilar. Unda quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Rus

⁵³ Shamsiddinov M " O'zbekiston tarixi materiallari" Andijon 2004 yil bet

zolimlaridan xalos bo'lmqlik uchun Turkiston ahli va uning vakillari Muxtoriyat e'lon qildilar. Shunday muhim va mas'uliyatli vaziyatda biz ixtilof holatida bo'lishimiz yaxshi emasdur. Muborak vatanimiz va dinimizning salomatligi ittifoq va ittihoddadur». Farg'ona ulamochilari o'z murojaatlarida «Hadis»dan musulmon ummati birligi go'g'risida aytilgan so'zlarni namuna tariqasida keltirib, umummusulmonlar birligini mustahkamlash va Turkiston muxtoriyati atrofida yanada kuchliroq jipslashishga da'vat etdilar.

Turkiston Muxtoriyatini himoya qilishda Qo'qon shahrida o'z ishini boshlagan musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I favqulodsa qurultoyi qabul qilgan qarorlarning ahamiyati katta bo'ldi. Mazkur qurultoyda 200 ga yaqin vakil qatnashdi: 93 kishi Farg'ona viloyatidan, 40 kishi Samarqand viloyatidan, 30 kishi Sirdaryo viloyatidan, 5 kishi Kaspiyortidan, 4 kishi Buxorodan va hokazo. Qurultoy ishida turli guruh va tashkilotlarning vakillari qatnashdilar. «Musulmon mehnatkashlar»dan 100 kishiga yaqin, xizmagchi va dehqonlardan 10, musulmon askarlardan 16, ishchilardan 2, xususiy jamiyatlardan 5, viloyat sho'rolaridan 1, hunarmandlardan 1, talabalardan 6 kishi bor edi.⁵⁴ Mazkur qurultoy o'z tarkibiga ko'ra uning mohiyati va xarakterini ochiq-oydin ifoda etsada, bolshovoylar qurultoyini gan olmasliklari aniq edi. Lekin shunga qaramasdan, o'z vaqtida «Ulug' Turkiston» gazetasi bu haqda shunday yozgan edi: «Bolshovoylar bunga qadar Qo'qonda bo'lg'on 4-favqulodda musulmonlar s'yezdini boylar ila mullalar (burjuylar) qurultoyi deb qaradilar va shul bahona ila idorani muxtoriyat hukumatiga bermiylar edi. Endi bu bahonag'a joy qolmag'on bo'lsa kerak. Chunki hozir Turkiston muxtoriyati ishchi, dehqon va ular tarafidan buyuk bir mikdorda vakillar saylanib, muxtoriyat idorasi tamomila demokratiya asosina qo'yildi. Bundan so'ng bolshovoylar qanday bir bahona topib muxtoriyatga qarshi turalar ekan?».

Turkiston Muxtoriyatiga nisbatan munosabat Qo'qonda ochilgan qurultoyning bosh vazifasi hisoblanar edi. Musulmonlarning ishchi, askar va dehqon deputatlari I qurultoyining ochilishini Turkiston Harbiy Sho'rosi rahbari Orif Klevleyev, Qozon musulmonlari Harbiy Sho'rosi vakili askar Ismat Ubaydullin, Kavkaz musulmonlaridan Piri Mursilzoda, Samarqand ishchi va askar deputatlari Sho'rosi

⁵⁴ Azamho'jayev S. "Turkiston muhtoriyati". T., "Fan"1996, 45- bet

vakili Ponomarev, Qo'kon uyezd komissari Akayev, Toshkent Harbiy Sho'rosi a'zosi Sultonov, Qo'qon shahar hokimi o'rinbosari O.Mahmudov va boshqalar qo'llashdi. Muvaqqat xalq majlisi nomidan Islom Shoahmedov va eserlarning vakili Miller nutq so'zlab, qurultoy ishtirokchilarini tabrikladilar.

Qurultoy ishtirokchilari 1917 yil 13 dekabrda Toshkentda bo'lib o'tgan xunrezlik munosabati bilan qurbon bo'lganlar xotirasini yodga oldilar va Qur'onu Karimdan tilovatlar o'qidilar. Shundan so'ng qurulgoy hay'ati saylandi. Uning garkibiga Abdulla Avloniy, Sanjar Asfandiyorov va boshqalar kiritildi.⁵⁵

Qurultoyda kun gartibidagi bosh masala Turkiston muxtorniyatiga munosabag keskin bahs, munozaralar va tortishuvlar bilan bir necha kun muhokama qilindi. Nihoyat qurultoy Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qildi. Qurultoy qabul qilgan qarorda musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari anjumani, vakillarini Turkiston muxtoriyati muvaqqat hukumati tarkibiga kiritishni maqsadga muvofiq deb topdilar.

Qurulgoyda Petrogradga, Xalq komissarlari vxo'rosi raisi V.I.Lenin nomiga telegramma yuborishga qaror qilindi. 1917 yil 27 dekabrda jo'nagilgan gelegrammada bunday.deyilgan edi: «Xalq komissarlari sho'rosi e'lon qilgan shiorlar Turkistonda joriy etilmoqda. Butun Turkiston xalqi ikkala qurultoyda Turkisgon muxtoriyatini bir ovozdan e'lon qildi va Turkiston Ta'sis majlisiga o'lkani boshqarishning so'nggi shaklini ishlab chiqish taklif etildi. Barcha shahar va qishloqlarning turli tashkilotlari namoyishlar va qarorlarida muxtoriyatning e'lon qilinishini qo'llab-quvvatlayaptilar. Saylangan Xalq Sho'rosida ruslar va ovrupoliklar shahar va qishloq aholisining 2 foizini tashkil etsada, biz tomonimizdan 33 foiz o'rin ajratilgan, xalqlarning urushiga chek qo'yilishi, anneksiya va kontributsiyasiz sulh tuzilishiga bir ovozdan qo'shilamiz.

Musulmon proletariyatining favqulodda qurultoyi Xalq komissarlari sho'rosi tomonidan Turkiston muxgoriyatining mustahkamlanishi uchun haqiqiy choralar ko'riladi, shu bilan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash to'g'risidagi shiorining qat'iyligi va bunga chin dildak intilayotganligini namoyish etadi, deb ishonadi. Turkiston musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I favqulodda

⁵⁵ "Ulug' Turkiston" gazetası 1918 yil 26 yanvar

kurultoyida qabul etilgan qarorlar haqida ma'lumot berib, sizlardan Rossiya demokratik respublikasining oliy hokimiyati sifatida Toshkent Xalq komissarlari sho'rosiga hokimiyatni Turkiston muvaqqat hukumatiga topshirish to'g'risida farmoyish berishingizni so'raymiz. Bu bilan siz Turkistonni juda katta falokatga olib keluvchi anarxiya va qo'sh hokimiyatchilikdan qutqargan bo'lur edingiz».⁵⁶

Mazkur telegrammaga 1918 yil 5 yanvarda sho'rolar hukumatining millatlar ishlari bo'yicha komissari I.V.Stalin tomonidan quyidagi mazmunda javob jo'natiladi: "Toshkentdagi sho'ro komissariatini yo'q etish haqida Petrogradga murojaat qilishning ehtiyoji yo'q, agar komissariatni istamasangiz, uni kuch bilan yo'qota bilasiz".⁵⁷ Butunrossiya Ta'sis majlisiga Farg'onadan saylangan eser Vadim Chaykinning Qo'qonda tashkil topgan Muxtor jumhuriyatni saqlab qolishda yordam so'rab o'sha I.V.Stalinga telegraf orqali murojaatiga kelgan javob ham xuddi shu telegramma ruhida yozilgan edi. Bu telegramma o'z mohiyat-mazmuniga ko'ra sho'rolar hukumati zo'rlikka tayanuvchi mustamlakachilik siyosatining yorqin ko'rinishi edi. Chunki uning mazmuniga ko'ra sho'rolar Turkiston o'lkasidagi tub yerli musulmon aholi istakxohishi bilan hisoblashmas, o'z takdirini o'zi belgilamoqchi bo'lgan o'lka xalqlarini sho'rolar Rossiyasi bilan to'g'ridan-to'g'ri qon to'kishga, urushga chorlar edi. Petrogradga o'tirgan mustamlakachi bolshovoy korchalonlar bu urushda, albatta, g'alaba qozonajaklarini yaxshi bilar edilar. Turkiston muxtoriyatida kuch yo'k edi, u hali hokimiyat sifatida to'la shakllanib ulgurmagan edi.

Toshkent sho'rolar hukumati Turkiston muxtoriyati timsolida o'zining asosiy raqibini ko'rdi va uni yo'k qilish uchun tayyorgarlikni boshlab yubordi. Buni Toshkentdagi sho'ro komissari bolshevik P.G.Polgoratskiyning musulmon ishchi, askar va dehqon depugatlarining favqulodda I kurultoyida so'zlagan nutqi mazmunidan ham payqab olish mumkin.

U bunday degan edi: «Biz kambag'allarning muxtoriyatiga qarshi emasmiz, ammo biz boylarning muxtoriyatiga qarshimiz. Biz muxtoriyat uchun kurashar ekanmiz, burjuaziya qo'lidagi hokimiyatni o'zimiz uchun tortib olganimiz yo'q, biz ishchi sinf

⁵⁶ "Ishchi dunyosi", 1918 yil, 2-son, 22-23 betlar

⁵⁷ Azamho'jayev S. Turkiston muxtoriyati.-T., Fan, 1996 yil. 47-bet

va kambagallar uchun tortib oldik. Biz hokimiyatni rus burjuaziyasi qo'liga topshirish uchun tortib olganimiz yo'q. Hokimiyatni biz ishchi va askar deputatlari Sho'rosi uchun oldik. Biz musulmon mehnatkashlarining o'z tarafimizga qo'shilishlari uchun ishlab keldik va ishlayveramiz».⁵⁸ P.G.Poltorapkiyning nutqi munosabati bilan qurulgoy qatnashchilari unga o'z munosabatlarini bildirdilar. Mustafó Cho'qayev bu hakda keyinroq shunday degan: «Biroq Poltoratskiyning so'zlariga hech kim ishonmadi, chunki Turkistonda sovet hokimiyati asosga ega emasligi ochiq-ravshan bo'ldi». Ushbu masalada maxsus qaror qabul qilindi. Mazkur qarorda quyidagilarni o'qiymiz: «27 noyabrda bo'lib o'tgan umummusulmon s'yezdida Turkistonning muxtoriyat deb e'lon qilinishi munosabati bilan o'lkada vujudga kelgan vaziyatni muhokama qilib, o'lka kurultoyi shuni bayon qiladiki, bu qurultoy burjuaziya qurultoyi bo'ldi, degan gaplarni ba'zi guruhlar tomonidan tarqalishi haqiqatga to'g'ri kelmaydi, zero, 27 noyabrdagi qurultoy umummusulmonlar qurultoyi bo'lib, unda butun aholi vakillari qatnashdi.

Mazkur qurultoy mavjud sho'roga va Turkiston muxtoriyati hukumatiga to'la ishonchdadir, uning tarkibi ishchi va dehqonlar manfaati uchun xizmat qiluvchi taraqqiyparvar ziyolilarimiz hamda diniy tarbiyachilarimiz Qur'oni sharifni o'rgatuvchi inqilobiy domlalarimizdan iborat». Ichki ishlarga aralashishlarni nomaqbul deb bilgan qurultoy «rus demokratlarini» «Sharq xalqlariga murojaatioma»dagi shiorlarni amalda ko'rsatish va ularga rioya etishga chaqiradi».

Qurultoyda Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul kilingach, P.G.Polgoratskiy va unga qo'shilganlar guruhi qurultoyi tashlab chiqib ketdilar.

Bundan tashqari «Ulug' Turkiston» gazetasining yozishicha, Yettisuv qirg'izlari (qozoqlari) milliy tashkilotining ba'zi bir vakillari Turkiston muxtoriyatiga qo'shilishni istamadilar va o'z vakillarini Seminalatinskda o'tishi mo'ljallangan «Alash» firqasi qurultoyiga yuborishga qaror qildilar. Albatta, Yettisuv musulmonlarining bo'linish tomon tutgan bu yo'li Turkiston muxtoriyati uchun kurash jabhasi kuchlarini zaiflashgirdi. Bundan Toshkent sho'rosidagi mustamlakachi unsurlar ustalik bilan foydalandilar. Ular Turkiston muxtoriyatini tan olmasdan,

⁵⁸Azamho'jayev S. Turkiston muxtoriyati.-T., Fan, 1996 yil. 47-48 betlar.

o'zlarining butun diqqat-e'tiborini uni yo'qotishga qaratdilar. Toshkent sho'rolari o'z tashviqot-targ'ibotlarida Turkiston muxtoriyatini keng ommaga aksilinqilobchi, burjua millatchi hukumati deya tushuntirdilar. Bu borada ular «Nasha gazeta»dan ustalik bilan foydalandilar.

Toshkent sho'rolari Turkiston muxtoriyatini yakkalab ko'yish maqsadlarini ko'zlab, o'z qo'lidagi barcha imkoniyatlarini ishga soldi. Toshkent shahar Dumasini tarqatdi, «Turkestanskiy vestnik» gazetasini yopdi va hokazo. Sho'rolarning bu va shunga o'xshash tadbirlari Turkiston muxtoriyatiga nisbatan amaliy va rejali hujum boshlanganligidan dalolat berar edi.⁵⁹

2.2 TURKISTON MUXTORIYA TIPING QONGA BOTIRILISHI VA TUGATILISHI

Toshkent sho'rolari hukumati 1918 yil yanvarining ikkinchi yarmidan e'tiboran Turkiston muxtoriyagini tugatish maqsadida ochiqdan-ochiq amaliy harakatlari boshlab yubordi. Uni o'sha yili 19-26 yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi Sho'rolarining IV qurultoyi qabul qilgan qarorlar yaqqol ko'rsatdi. Qurultoyda so'zga chiqqan Toshkent sho'rosi raisi bolshevik I.O.Tobolin bunday degan edi: «Biz nafaqat Rossiya haqida, balki mehnatkashlar haqida qayg'uryanmiz, agar xalq hohish-irodasi bu o'lkaning Rossiyadan ajralib chiqishini referendum orqali hal etishni istasa, uning ajralib chiqish huquqini saqlab qolamiz»

U Turkiston muxtoriyatiga qarshn fikrini yashirib ham o'tirmadi. «Biroq, dedi u, muxtoriyatni hozir zudlik bilan amalga oshirish to'g'risida gan ham bo'lishi mumkin emas. Zero, muxtoriyatning eng birinchi shartiga ko'ra, bu o'lkadan harbiy qo'shinlar olib chiqib ketilishi kerak. Agar biz muxtoriyat tushunchasidan kelib chiqadigan ana shu asosiy holatni amalga oshiradigan bo'lsak, unda inqilob biqiniga zarba bergan bo'lur edik, o'lkada esa yana aksilinqilobchilar hokimiyati qaror topar edi». Shuning uchun «mamlakatning urush holatida ekanligini nazarga olgan holda, bizlar muxtoriyat hrlatidagi va hatto mustaqil davlatni tashkil etish uchun tayyorgarlik ishlarini boshlab yuboramiz».

I.O.Tobolin o'z so'zining oxirida qurultoy qatnashchilari e'tiboriga muhokama etilayotgan masala yuzasidan bolsheviklar fraksiyasi qarori matnini o'qib berdi:

⁵⁹ N.Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxririylati,2011 yil 60- bet

«Inqilobchi sotsial-demokratlar iartiyasi proletariag muxtoriyatini tashkil etish uchun harakat qiladi». Shu bois «deputatlarning kasaba Sovet (soyuz)lariga jalb etib, musulmon proletariatining sinfiy ongini ko'tarish» bo'yicha proletariat ommasini tayyorlash asosiy masala etib e'lon qilinadi. Muxtoriyatni e'lon qilish masalasi esa noaniq muddatga kechiktirib qoldiriladi.

Turkiston sho'rolari IV qurulgoyi Turkiston muxtoriyatiga munosabat masalasini qizg'in muhokama qilib turgan paytda Turkiston muxtoriyati hukumati qurultoy nomiga telegramma yuboradi. Telegrammada 1918 yil 20 martda «umumiy, to'g'ridan-to'g'ri, teig va yashirin ovoz berish asosida» Turkistonda Ta'sis majlisi chaqirish tadorigi (tayyorgarligi mualliflar) borligi ma'lum qilinadi. Telegrammada yana shu narsa ta'kidlanadiki: «Turkiston Ta'sis majlisi xalqlarning barcha orzu-istaklarini amalga oshirishga da'vat etilgan bo'lib, Turkiston muxtoriyatida o'lkaning oz sonli aholisi va mehnatkash xalq huquqlarini himoya qilib, Rossiya inqilobi tomonidan oldinga surgan demokratik qonunqoidalar bilan to'la kelishgan holda demokratiyani tashkil etadi».

Ana shu munosabat bilan muxtor Turkistonning Xalq Majlisi (Milliy majlis) yana bir marta Turkiston xalqlariga «Xalq majlisi tomonidan mazkur holatning (moddaning) ishlab chiqilayotgani, hayotga tatbiq etilishi yuzasidan choralar ko'rilayotganini baralla ma'lum qilishni o'z vazifasi deb biladi».⁶⁰ Ammo shunga qaramasdan Turkiston o'lkasi sho'rolarining IV qurultoyi Turkiston muxtoriyati hukumatini tan olishdan bosh tortdi, uning a'zolarini qonundan tashqari deb e'lon qildi va hatto ularning boshliqlarini qamoqqa olish to'g'risida qaror qabul qildi. Xususan, baynalmilal ishchi va askar deputatlari sho'rosining «... boylar tomonidan e'lon qilingan Qo'qon hukumati tan olinmasin, uning a'zolari esa qonundan tashqari deb tonilsin, boshliqlari qamoqqa olinsin!», degan talabidan so'ng ushbu masalada vaziyat keskinlashdi. Qurultoy qarorida bunday deyilgan edi: «Inqilobiy sotsial-demokratlar partiyasi bir to'da rus va musulmon reaksionerlari boshchiligidagi burjua muxtoriyatiga qarngi shafqatsiz kurash e'lon qiladi va o'lkada proletar muxtoriyatni guzishga intiladi».⁶¹

⁶⁰ Azamho'jyev S. Turkiston muxtoriyati.-T., Fan,1996 yil.49-50 betlar

⁶¹ O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar).-T: o'qituvchi,1994 yil,32-bet

Turkiston muxtoriyatiga karshi boshlangan siyosiy xuruj va kirgin-barotning faol tashkilotchilari I.O.Tobolin, F.Kolesov, Ye.Babushkin, Turkiston harbiy komissari Ye.Perfilyev va boshqalar bo'ldilar. Ular o'z faoliyatlarida qonxo'r bolshovoylar firqasi va sho'rolar hukumatining yo'lboshchilari V.I.Lenin, I.V.Stalin va boshqa arboblarning to'g'ridan-to'g'ri buyruq va ko'rsatmalarini ado etdilar.

Turkiston muxtoriyati rahbarlari 1918 yil boshlarida Toshkentda o'zlariga qarshi katta qirg'inga tayyorgarlik ketayotganda zo'r matonat va irodani ishga solib, muxtoriyatni mustahkamlash yo'lidagi qiyinchiliklarga qarshi sabr-toqat bilan ishlayotgan edilar. Bu qiyinchiliklar nimalardan iborat edi? Eng asosiy qiyinchilik, birinchidan, mahalliy tub yerli aholi siyosiy saviyasining milliy istiqlol talablari darajasida rivojlanmaganligi edi. Bu Turkiston muxtoriyatini himoya qilish, uni qo'llab-quvvatlashda istiqlolchi kuchlarning yagona jabha tashkil eta olmaganligida ko'rindi. Ikkinchidan, yanada kattaroq ahamiyatli qiyinchilik Turkiston muxtor hukumati yashab qolishining sharti bo'lgan moddiy qiyinchilik edi.

Bolshovoylar oktyabr to'ntarishini Germaniya hukumagining bergan bir milliard nemis markasi evaziga amalga oshirganligi yuqorida takidlandi. Turkiston muxtoriyatida bunday imkoniyat yo'q edi. Moddiy mablag'siz esa hech narsa qilib bo'lmasdi. Potelyaxovning «Ulug' Turkiston» gazetasining 1918 yil 4 yanvar sonida yozishiga qaraganda, Turkiston muxtoriyatiga yahudiylar yordam tariqasida yarim million so'm berishgan. Namangan va Andijon banklari juda katta qiyinchiliklar bilan 500 ming so'mdan pul ajratganlar. Albatta, bu mablag'lar muxtor hukumat sarf qilishi lozim bo'lgan xarajatlar oldida urfoqqa arziyas edi. Chunki birgina «Birlik tug'i» gazetasini moliyaviy qo'llab turish uchun 5 ming so'm, «Svobodnj Turkestan» uchun esa 50 ming so'm xarajat kilinar edi. Qo'shinni ta'minlash uchun ketadigan moliyaviy xarajat to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Bu davrda ko'shinlar soninish xalq militsiyasidan tashqari 2 mingga yetganligi yuqorida aytiladi.

Uchinchidan, eng katta muammo Turkiston muxtoriyatini ko'krak kerib himoya qila oladigan milliy qo'shinnng yo'qligi edi. 2 ming askar, buning ustiga asosan tayok, bolta, ketmon, oshpichoq, qilich, ayrimlari pilta miltiq bilan qurollangan qo'shin bilan uzoqqa borib bo'lmas edi. Chunki tish-tirnog'igacha zamonaviy qurollar: samolyotlar, o'ziyurar tanklar, bronenoyezdlar, nayzali besh otar miltiqlar, pulemyotlar bilan

qurollangan qizil kallakesarlarga qarshi turishning o'zi bo'lmas edi. Buning ustiga 1918 yil 19 yanvarda qizil qo'shinlar Orenburgni qo'lga kiritgach, Moskva bilan Toshkent o'rtasida uzilib qolgan aloqa tiklandi. Natijada Markazdan Turkistonga qo'shimcha qo'shin va qurol-aslaha yuborish imkoniyati tug'ildi. Bu hol o'z navbatida milliy istiqlol jabhasi kurashchilarining vaziyatini yanada og'irlashtirdi.

Toshkent sho'rolar hukumati Turkiston muxtor hukumatini keng mehnagkashlar ommasi o'rtasida chuqur tomir otishiga imkon bermaslik va uni beshikligidayoq bo'g'ib tashlash maqsadida 1918 yil yanvarining oxirlaridan boshlab qurolli hujumga tayyorlandi va ig'vogarlik bilan turli bahonalar izlay boshladi. Qo'qon sho'rolar hukumati ixtiyoriga eng ashadsiy qizil gvardiyachilarni, avstro-venger harbiy asirlari va asosan dashnoqlardan tashkil topgan kallakesar qismlarni yubordi.

29-30 yanvarda Qo'qonda vaziyat mislsiz darajada keskinlashdi. Bu vaziyat arzimagan bir bahona tufayli alangalanib ketishi hech gap emasdi. Ana shunday bir sharoitda 30 yanvarda Qo'qon ishchi va askar deputatlari Sho'rosinin! majlisi bo'ldi. Unda Turkiston muxtoriyatini bartaraf egishni amalga oshiruvchi organ inqilobiy qo'mita (revolyutsion komitet) tuzildi. Uning raisligiga bolshevik Ye.G.Babushkin saylandi. Inqilobiy qo'mita tarkibiga tub yerli aholi vakillaridan birorta kishi kiritilmadi.

Qo'miga o'z qo'lida cheklanmagan hokimiyatni mujassamlashtirdi, unga katta vakolatlar, favqulodda choralar ko'rish, hamma narsani sho'rolar hokimiyatini himoya kilishga bo'ysundirish va safarbar etish huquqi berildi. Inqilobiy ko'mita oldidagi eng asosiy vazifa muxtoriyat hukumatini tugatish, shahar aholisini qurolli kuch bilan sho'ro hokimiyatini tan olishga majbur qilish, «inqilobiy tartib» o'rnatishdan iborat edi. Inqilobiy qo'mita ishni yevropalik ishchilar va temir yo'lhilarni qurol bilan ga'minlashdan boshladi.

Ayniqsa bolshovoylarning Qo'qon shahridagi arman millatiga mansub dashnoqlarni: baqqollar, sartaroshlar, vino sotuvchilarni qurollangirishi, haddan tashqari razil va jirkanch maqsadlarni ko'zlar edi. Toshkent, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlardan harbiy madad so'rab murojaat qilindi. 30 yanvarga o'tar kechasi no'malum kishilar guruhlar agayin ig'vogarlik bilan bahona uchun Qo'qoi telefon stansiyasiga, Qo'qon sho'rolar binosiga hujum uyushtirishdi. Bu hujum Qo'qonda

qizil qo'shin jallodlarining ommani vahshiylarcha qirg'in qilishni boshlashi uchun shunchaki bir bahona bo'ldi. Xuddi shu kuni 30 yanvarda Qo'qondagi inqilobiy qo'mita Toshkentga I.O.Tobolinga, F.Kolesovga va Skobelev shahriga telegraf orqali xabar qilib, zudlik bilan yordam berishlarini so'radi. Inqilobiy qo'mita aholiga murojaat qabul qildi. Murojaagda sodir etilgan voqealar uchun asosiy ayb muxtoriyatchilarga qo'yildi. Inqilobiy qo'mita o'z tarkibidan maxsus guruh tuzdi va uning oldiga muxtoriyat hukumati a'zolarini hibsga olish vazifasini qo'ydi.

Inqilobiy qo'mita Turkiston muxtoriyati a'zolariga ultimatum gopshirdi va 2 soat muddat ichida taslim bo'lishni talab qildi. Lekin Mustafo Cho'qayevning xotirlashicha, «31 yanvar kunduz soat 12 da Xo'qand bolsheviklarining bizga bergan ultimatumini tekshirib o'g'irganimizda bir to'xtovsiz miltiq otuvchilar bolsheviklar bo'lib chikdi. Bolsheviklarning ultimatumida bizga 2 soat muddat tayin etilgan va ul muddat 2 soat 20 minutda to'lar edi: Nechundir alar shartnomasiga xilof harakatga kirishib, muomala yo'lin kesdilar. Sho'roi islomiya yurtinda hukumat qo'shinlaridan boshqa xalkda jiyilg'an edi. Bolshevik soldatlari yaqinlashib kelarlar, degan xabarni eshitib boshqa xalk torlan kibik hukumag kishilarida ikkinchi bosh ko'shurna yo'l qolmagach tarkalishdilar. Chunki xalq muvaqqat hukumatning alida bo'lsa kelishurmiz, bolsheviklarga qarshi qurol ko'tarmangiz degan so'ziga quloq solmay, har qaysi borincha so'g'ish asboblari olib o'ramg'a chikdilar. Bolsheviklarning va'dalaridan ilk ota boshlovlari xalqning ko'nglini, alar muvaqqat hukumatigina tug'il, butun xalqqa karshi harakat boshladilar, degan qo'rquv soldi. Bu vaqt muvaqqat hukumatining yo'li butunlay kesilgan edi.

Qo'konda bo'lgan bu ko'ngilsiz voqeani siyosiy sabablaridan boshdan oyoq yozuvni hozirgi zamon ko'tarmiy".⁶²

Ana shu tariqa, Qo'qon shahrida bolshevoylar musulmon xalqlar vakillarini qirib tashlashdan iborat dahshatli fojeani boshlab yubordi. Turkiston o'lkasi Xalq komissarlari sho'rosi Turkiston muxtoriyatiga chetdan har qanday yordam kelishiga yo'l qo'ymaslik choralarini ko'rdi. 1918 yil 14 fevralda butun Farg'ona vodiysida harbiy holat e'lon qilindi. Farg'ona temir yo'lida esa kamal holati joriy etildi. Toshkent, Samarqand, Namangan shahar dumalari yopildi va faoliyatlari to'xgatildi.

⁶² "Ulug' Turkiston" gazetasi, 1918 yil, 2-mart

Sobiq general-gubernator kanselyariyasi tugatildi. Paxta zahiralari musodara etildi, neft qazib chiqarish, baliq sanoati va boshqalar milliylashtirildi. Dinning davlatdan va maktabning dindan ajragilganligi e'lon qilindi.⁶³

Albatga, bunday og'ir sharoigda Turkiston muxtoriyati o'zini o'zi himoya qilishga ojiz edi. U boshlangan qirg'inga qadar tinch vositalar bilan hokimiyatni qo'lga olishiga ishonar edi. Turkiston muxtoriyati qo'shinlari oddiy qurollar bilan bo'lsada shaharni uch kun davomida himoya qildilar. Kofirlarga kdrshi g'azovot e'lon qilgan muxgoriyatchilarning shiori «Turkiston turkistonliklar uchun» edi. Muxtor hukumat vaziyatning nihoyatda og'ir ekanligini hisobga olib, oxirgi imkoniyatni ishga soldi va bolshevoylar bilan muzokaraga kirishdi. Bu muzokara 17 fevralda boshlandi. Muzokarada muxtoriyatchilar kuyidagi talablarni o'rta qo'ydi: Harbiy qal'ani shu organning nazorati ostiga olish. Militsiyadan boshqa barcha kuchlarni qurolsizlantirish. O'lka sho'rolar hukumatining shariatga zid dekretlarini bekor qilish. Ammo bolshevik Ye.G.Babushkin rais bo'lgan inqilobiy qo'mita muxtoriyatchilarning bu takliflarini qat'iyan rad etdi. 18 fevral kuni muzokara yana davom ettirildi. Muxtor hukumat o'rtada qon to'kilishiga yo'l qo'ymaslik uchun harakat qildi. Harbiy vazir polkovnik M.Chanishev inqilobiy qo'mitaga ultimatum qo'yib, soat 4 gacha qal'ani topshirishni talab etdi. Ammo musulmon ishchi va dehqonlar konferensiyasi qatnashchilari ultimatumni qaytarib olishni talab qildilar. «Sho'roi ulamochi»lar o'z tarafdorlari bilan ultimatumni qaytarib olishga qarshilik qildilar. Muxtoriyat hukumati a'zolari o'rtasida o'zaro ixtilof kelib chikdi. Hukumat rahbari Mustafo Cho'qayev iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. Uning hukumat mahkamasi ag'darildi, o'zi esa yaqin kishilari bilan qukumatni tashlab, Qo'qonni tark etishni lozim topdi.

Muxtor hukumat harbiy kengashi raisi M.Chanishev va uning eng yaqin safdoshlari rus ofitserlari qamoqqa olindi. «Ulamochi»chilarning yordami bilan muxtoriyat hukumati militsiyasiga boshchilik qiluvchi Ergash hukumat rahbari va bosh qo'mondon etib tayinlandi. Ana shu tariqa muxtor hukumatda, davlat to'ntarishi yuz berdi. Hokimiyat ashadaiy murosasiz kuchlar qo'liga o'tib koldi. Turkiston muxtoriyatidagi bu bo'liish sho'rolarga qo'l keldi. Ular bu kulay vaziyatdan foydalanib, Qo'qon shahriga hujumni

⁶³ .Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxriri, 2011 yil 64- bet

yanada kuchaytirdilar. Ayniqsa bosim 18-19 fevralda Toshkentdan Ye.O.Perfilyev Qo'qonga yetib kelgach, yanada kuchaydi. Uning ixtiyorida ikki esheloi harbiy qismlar bor edi. Otliq askarlar, artilleriya va niyoda qismlarga ega bo'lgan Turkiston o'lkasi harbiy komissari, so'l eser, vahshiy general Qo'qonni uch tarafdin qurshab oldi.

Qizil qo'shinlar Eski shahar hududiga bostirib kirdi. Dahshag'li va mislsiz qirg'ii boshlandi, Qo'qon o't ichida qoldi. Qo'qondagi xunrezlik, genotsid dahshatlarini amalga oshirganlarning o'zlari ham e'tirof etganlar. O'sha naytda 28 yoshda bo'lgan o'lka harbiy komissari Ye.Perfilyev jang tafsilotlarini shunday hikoya qilgandi: «Machitlarni yana bir necha marotaba o'qqa tutishga to'g'ri keldi. Qizil gvardiyachilar bo'g'izlangan yevropaliklarning jasadlarini ko'rganda shunday tutaqib ketdilarki, ularni hech qanday kuch to'xtatib qololmasdi, askarlar oldidai chiqqan hamma narsani yakson qilib qegaverdilar. Hatto shunday holat ro'y berdiki, 5 ta qizil gvardiyachi yerli banditlarning 200 tasini oldiga solib quvladi. Otryad katta qahramonlik ko'rsatdi. Jang ishtirokchilari orasida birorta ham qo'rqog'i yo'q edi. Biz qiyinchilik bilan Toshko'priqni qo'lga kiritdik va Eski shaharga yorib kirdik. Isyonchilar to'dasi Skobelev gomonga chekinishdi. Badavlat kishilar qimmatbaho boyliklarini, pullarini o'zlari bilan olib qochdilar, lekin narsalari o'zlariga nasb egmadi. Qochayotganlarni tezotar to'pdan o'q uzib yanchib tashladik, bir qismini esa orqaga chekinishga majbur etdik. Ularning ko'rpa-yostiqlari, gilamlari, qimmatbaho narsalari yo'lda sochilib qoldi».⁶⁴

Qo'qonda dahshatli fojealar va qirg'inlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan M.I.Shkorupaning iqrori ayniqsa diqqatga loyiqdir: «Tinch aholining uylari, Turkiston, Rossiya uchun ham tansiq bo'lib qolgan manufaktura, g'alla omborlari yonardi. Qo'qon uch kun o't ichida qoldi.⁶⁵ «O'sha kunlarda, deb yozadi tarixshunos olim III.A. Shomagdiyev, talonchiliklar ham avj olgan. Askar, qizil gvardiyachilarga bo'ysunmay qolgan olomon, mayda burjuaziya nima bo'lsa shuni talab, tashib keta boshladi... Eski shahar va barcha do'konlar, gijorat firmalari, savdo qatorlari, banklar, mayda xonadonlar talon-taroj qilindi. Talonchilar talagan mulklarini aravaga orgib, vokzal va qal'aga

⁶⁴ "Sharq yulduzi", jurnali, 1991 yil, 12-son. 168-169 betlar

⁶⁵ Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi T: Fan, 1991. 52- bet

tashidilar. U yerda begona mulkni bo'lib olish boshlandi».

1918 yilda Qo'qonga kelgan ingliz kapitani A.Brun shaharni yarim bo'sh holda ko'rgan. Uning yozishicha, xiahar bosqinida ishtirok etgan nemis, avstraliyalik va venger asirlaridan yollangan askarlar 100 ming so'mdan ortiq pulii o'marishgan.

⁶⁶Qo'qon fojeasi qatnashchilaridan yana biri, Turkiston xalqlarining jallodi A.T.Karavaynev o'z esdaliklarida bunday deb yozadi:

«Konovalov to'dasidagi arman dashnoqlari o'zboshimchalikni haddan oshirib yubordilar. Ular Qo'konga kelguncha tinch aholini talab, qirg'in qilganlar».

Armani millatiga mansub dashnoqlar Qo'qonda ko'z-ko'rib quloq eshitmagan vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Shahar ostin-ustun qilindi va talandi. Ular xususan Eski shaharni, ayniqsa savdo tarmoqlarini, do'konlar, rastalarni, omborlarni taladilar, qolganlariga o't qo'yib yondirib yubordilar. Dashnoqi armanlar musulmonlar yashaydigan xonadonlarga bostirib kirdilar, hech kimni ayamasdan qirg'in qildilar, hatto cholu-kampirlar va yosh go'daklarga ham rahm qilmadilar. Homilador ayollarni qorinlarini yorib, tug'ilmagan go'daklarni qilichlar tig'idan o'tkazdilar, norasta go'daklarni beda qirqadigan joduda burda-burda qilib tashladilar. Yosh qizlarning nomuslarini haqoratladilar, juvonlarni esa erlari ko'z oldida zo'rladilar. Ibadatxonalar, masjid va madrasalarni kuli ko'kka sovurildi. Xamma yerda qamoqqa olishlar boshlandi, ayg'oqchilar va tilmochlar ko'paydi. Mahalliy aholini qamoqqa olish to'g'risidagi order bo'lsa ham, bo'lmasa ham hibsga olaverdilar. Qamoqqa olinganlarning ko'plari sud va tergovsiz otib tashlandi.

Qo'qonni tashlab ketishga majbur bo'lgan muxtor hukumatning a'zolari Farg'ona shahriga borib, xalqni namoyishga chorlaganlar. Ularni tub yerli mahalliy aholi qo'llab-quvvatlagan. Lekin sho'rolar hukumati bu harakatni bostirgan. Nosirxon To'ra Namanganda, S.Gersfeld Samarqandda, Obidjon Mahmudov Buxoroda qo'lga olingan.

Ubaydullaxo'jayev, Abdulhamid Sulaymon o'g'li (Cho'lpon) Qo'qondagi fojeali hodisalarni Ashhoboddan Samarqandga kelayotganlarida yo'lda eshitadilar va ular o'z yo'llarini o'zgartirib, Orenburg tomon yo'l oladilar. Bu yerda ular Ahmad Zakiy Validiy To'g'on bilan uchrashadilar. U Orenburgda Boshqirdistoi muxtoriyatining

⁶⁶ Azamho'jayev S Turkiston muxtriyati. -T.Fan,1996 yil, 55- bet

ichki va harbiy ishlari bilan band edi. Xullas, hamma alomatlariga ko'ra, tarixga Turkiston muxtoriyati nomi bilan kirgan Qo'qon muxtoriyati tormor qilindi va tarqatib yuborildi. Qadimgi madaniy va boy savdo shahri bo'lgan Qo'qon vayron qilindi va qonga botirildi. Qo'qon xalq militsiyasiga boshchilik qilgan Ergash o'z kuchlari bilan shaharni tashlab chiqdi va sho'rolarga qarshi kurashni davom ettirdi.

Rahbarsiz va tashkilotsiz qolgan Qo'qon shahri mudofaachilari fojeaning yanada og'irroq gus olmasligi maqsadlarini ko'zlab sho'rolar rahbariyati bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ldilar. Nihoyat 22 fevral (9 fevral)da bolshevoylar tomonidan g'akdim etilgan va mahalliy musulmon xalqining milliy manfaati hamda izzat-nafsini kamsituvchi «Tinchlik shartnomasi»ga imzo chekdilar. Shartnomaning birinchi moddasida: «aholi xalk komissarlari sho'rosining hokimiyati va mahalliy sho'ro muassasalarini tan oladi», deyilgan edi.

Shunday qilib, Turkiston muxtoriyati hukumati beshikligidayoq bo'g'ib o'ldirildi va tugatildi, mustamlakachi bosqinchi sho'rolar hukumati o'z g'alabasini tantana qildi. Turkisgon muxtoriyatidan so'ng 1917 yil dekabrda qozoq milliy demokratlari Orenburgda tashkil etgan Alash muxtoriyati ham tor-mor qilindi.

Ammo zo'rlikka, bosqinchilikka asoslangan va Turkiston muxtoriyatini tugatishga qaragilgan sho'rolarning sharmandali siyosati mehnatkash xalq ommasi ko'zi oldida bu hukumatning asl maqsadi va mohiyatini ochib tashladi. Natijada butun Turkiston xalqlari istiqlool uchun, erk va milliy ozodlik uchun kurashga otlandilar.

Bolshovoylarning Qo'qon shahrida amalga oshirgan dahshatli fojealaridan hatto Turkistonda yashayotgan yevropa aholisiga mansub eserlar, kadetlar va mensheviklarning vakillari ham nafratlangan edilar.

Menshevik-internatsionalisglar frakdiyasining boshlig'i Vaynshteyn Toshkent shahar Sho'rosining 1918 yil 23 fevraldagi yig'inida o'lka harbiy komissari Ye. Perfilyevning qizil gvardiyachi jangchilari bilan Qo'qonda dahshatli xunrezliklar qilganini gaftish etish kerak va aybdorlar javobgarlikka tortilishi lozim, deb talab qildi.

Jumladan, u bunday degan edi: «Qiziq, sinfiy kurash nomi bilan armanlar va forslarning o'zaro milliy kelishmovchiliklari haqidagi gaplar, musulmonlardan qanday qilib himoyalanimiz loyihasi to'g'risidagi fikrlar quloqqa chalinmokda. Biz

sinfy kurash o'rniga milliy kurash olib borayapmiz, bu ahvolni, shubhasiz, tabiiy hol, deb hisobga olmaymiz. Lekin u mantiqan to'la, sho'rolarning Turkiston o'lkasida olib borayotgan siyosati oqibagidir. O'lkada musulmonlar xohish-irodasi bilan hisoblashmay turib, sotsializm qurishga intilmoqdamiz.

O'rtoq Perfilyev mehnatkashlar ommasi muxtoriyatni xohlamadi, qo'llab-quvvatlamadi, deb ga'kidlab o'tdi. O'rtoq Perfilyevning o'z fikrini isbotlashga asosi bormi? Uning asosi shundaki, qaysiki musulmonlar to'pdan o'qqa tutilgandan keyingina o'zlarini bo'ysunishga tayyor ekanliklarini bildirganini nazarda tutayotgan bo'lsa kerak.

Yerli xalq Kuropatkinga o'zlarining itoatgo'yligini o'shanday usullardan keyingina bildirganmidi? O'rtoq Kuropatkin qo'llagan usullar bilan yondoshmoqni mulohaza qilyapti. Ma'ruzada biz faqat milliy qirg'inlarni ko'ryapmiz: Uni yovuz dushmani bo'lmish podsho monarxiyasi va hukumati qo'llab-quvvatlagan edi. Qaysi sotsialist bunga ishonishi mumkin? Siz Turkistonni tashlab chiqib ketasizmi?⁶⁷ Agar bu yerli xalqning xohish-irodasi bo'lsa-chi? Kimki bu to'g'rida gapiradigan bo'lsa, sizlar darrov uning ovozini o'chirasizlar. Yo'q, sizlar sotsialist emas, o'sha imperialist, o'sha istilochisizlar.

... Internatsionalistlar fraksiyasi nomidan zudlik bilan ro'y bergan voqeani taftish qilib, o'rganib chiquvchi komissiya tuzishni, inqilobning qizil bayrog'iga kimki dog' tushirgan bo'lsa, oddiy gvardiyachidan tortib, otryad komandirigacha hamma-hammasini qat'iy javobgarlikka tortishni talab qilamiz.

Biz uchun ayrim kishilarning shuhrati emas, demokratiyaning vijdoni va tutgan yo'li ahamiyatlidir. Inqilobiy demokratiya bayrog'idan bu dog'ni yuvib tashlash kerak. Aybdorlar qonun oldida javob berishlari lozim».⁶⁸

1918 yil yanvar oyidayoq Skobeleov shahar hokimi V.D. Doriomedov «Znamya svobodn» gazetasida muxtoriyatchilarga xayrixohlik bildirib, «rus bolsheviklari hech qanday muxtoriyatni tan olmadi va mazlum xalqlar o'z huquqlari va takdirlarini haqiqatan o'zlari belgilamoqchi bo'lganlarida bunga yo'l qo'ymadi», deb yozgan edi.

Turkiston muxgoriyatiga nisbatan vahshiyona siyosatni ba'zi-bir bolshovoy

⁶⁷ Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxriri, 2011 yil 69- bet

⁶⁸ "Sharq yulduzi" jurnali, 1991 yil.12- son, 170-bet

arboblarning o'zlari ham tanqid qilgan edilar. Jumladan, Sho'rolar istibdodi arboblaridan D.F.Manjara bunday degan edi: «Milliy siyosatda yo'l qo'ygan xagolarimiz tufayli Qo'qon muxtoriyati vujudga keldi... Uni yo'qotish payti yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurolyarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan Eski shaharni qamal qilish o'rniga biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-taroj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi kagta zarar ko'rdi».

Turkiston muxtoriyati qonga botirilganligining eng asosiy aybdori V.I.Lenin bosh bo'lgan sho'rolar hukumati va kommunistik firqadir, qolaversa, Markaziy hukumatning Turkiston filiali va endigina 26 yoshga to'lgan Kolesov rahbarligidagi Turkiston Xalq komissarlari soveti va uning a'zolaridir. Bu hukumat a'zolarining deyarli barchasi mahalliy musulmon xalqlarga nafrat bilan qarovchi va shovinistik g'oyalar bilan ongi zaharlangan shaxslar edilar. Favqulodda komissar Pyotr Kobozevning e'tiroficha, «Rais Fyodor Kolesov sanalgani bilan barcha ish Uspenskiy qo'lida edi. Uspenskiy esa ashaddiy monarxist, shovinist edi. Uning «O'rtoq musulmonlar! Shuni qulog'ingizga quyib olingki, biz sizning og'alaringizimiz, sizlar uka bo'lasizlar, tushunarlimi, bizga bo'ysunishga majbursiz», degan so'zlaridan ham bu shaxsning ichki dunyosi ko'zga yaqqol tashlanib turar edi. Yoki Turkiston XKK a'zolaridan biri Pavlichenkoning quyidagi so'zlariga e'tibor qiling: «Biz o'zimizni inqilobning ilg'or otryadi, eng ongli va komil jangchilari deb bilamiz va siyosatda g'o'r bo'lgan musulmon mehnatkashlarning yetakchisi bo'lishni burchimiz deb bilamiz. Musulmonlarga biron narsani topshirish niyatida emasmiz».

Qo'qon fojeasida asosiy aybdor Lsiin va Stalin boshlik bolsheviklar firqasi va sho'ro hukumati ekanligi ta'kidlab o'tildi. Bu ayb uchun Ko'kon xalqiga, butun Turkiston xalkiga murojaat etib, musulmon aholisidan uzr so'rash zarurligini hatto 1919 yil 9 mayda Lenin huzurida bo'lgan afg'on-hind delegatsiyasi boshlig'i Muhammad Barakatulloxon (Sobir Yusupov ham birga edi) ham og'zaki, ham yozma ravishda bayon etgandi. Ammo chin insoniy xislat mustamlakachi va qonxo'r jallodlarga begona edi.

Turkiston va Boshkirdiston milliy muxtor hokimiyatlari ag'darib tashlangandan keyin

milliy masalalar bo'yicha Sho'ro xalq komissarligi 1918 yil aprelida Qozon, Ufa, Yekaterinburg, Turkiston sho'rolari va boshqa mahalliy sho'rolar uchun «Sho'ro hokimiyatining vazifalari» degan murojaatnoma e'lon kildi. Unda sho'ro rahbariyatining tub maqsadlari bayon kilindi: «Markazda boshlangan inqilob chekka o'lkalarga, ayniqsa Osiyoga ancha kech yetib keldi. Turmush va tilning o'ziga xosligi hamda chekka viloyatlarning iqtisodiy qoloqligi bu yerlarga sho'ro hokimiyatining kirib kelishini qiyinlashtirdi. Bultur (1917 yil) noyabr va dekabr oylarida Volgabo'yi tatarlari, boshkirdlar, qirg'izlar (qozoklar) va turkistonliklar orasida paydo bo'lgan muxtor burjua guruhlar inqilob davomida qadam-baqadam qurolsizlantirildi. Bu ish ularni xalq ommasidan tamomila ajratib tanshash va ommani sho'ro atrofiga jipslashtirish maqsadida amalga oshirildi. Ularning muxtoriyatini olib qo'yish, ushbu jirkanch burjuylardan tozalashni boshlash va burjua muxtoriyatini sho'ro muxtoriyatiga aylantirish zarur»

Sho'ro rahbariyatining milliy asosdagi muxtoriyag emas, balki sho'ro negizidagi muxtoriyat tarafdori ekanligi masalasi hattoki RSFSRning 1918 yil 10 iyulda qabul qilingan konstitutsiyasida ham o'zining yaqqol ifodasini topdi.

Xullas, Turkiston muxtoriyati uchun kurash mamlakatimiz xalqlarining milliy istiqlol uchun, erk va ozodlik uchun olib borgan kurashining eng yorqin sahifalaridan biri sifatida Vatan tarixidan o'rin oldi.

2.3 TURKISTONDA OCHARCHILIK

Sho'ro hukmdorlari Turkiston muxtoriyatini qonga botirib tor-mor qilgan bo'lsalara, o'lkadagi ijgimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning tobora taranglashib borishining oldini ololmadilar. Uning eng asosiy sababi Oktyabr ilgari surgan g'oyalarning Turkisgon xalqlari talab va intilishlaridan uzoqligi hamda begonaligi edi. Hatto oktyabr to'ntarishining dastlabki kunlarida ma'lum darajada uni qo'llagan va turli sabablar takozosi ila uning tomoniga o'tgan kimsalar ham kunlar o'tishi oqibatida oktyabr yuzaga chiqarayotgan vokea-hodisalarni hayotda, tajribada ko'rib, undan tobora yuz o'gira boshladilar. Buni quyidagi misollar ochiq-oydin ko'rsatadi. 1917 yil noyabr o'rtalarida Toshkentda to'plangan shahar idoralarining qurultoyida so'zga

chiqqan deputatlardan biri Mirazimov (Toshkent) bunday degan edi: «Ishchi va askarlar sho'rosi o'z doirasidan yerli xalqning aksariyati musulmonlarni chiqarib tashladi. Endilikda aqalliy bu guruh hammamizga o'z shartlarini qo'ymoqchi. Aslida aholining tarkibiga mutanosib bo'lgan Markaziy hokimiyat tuzish lozim. Hozirgi hokimiyat esa fuqaroning manfaatiga zid».

Ushbu kurultoyda so'z olgan qo'qonlik deputat Obidjon Mahmudov esa bolshovoylar sho'rosiga o'z munosabatini quyidagicha ifodaladi: «Garchi bolshovoylar mamlakat manfaatini ko'zlar ekan, nechun ular Ta'sis Majlisining chaqirilishiga to'sqinlik qilishayotir! Biz, musulmonlar Rus inqilobi bizlargacha hurriyat va tinch hayot keltirur, deb quvongan edik. Firqaviy bahslar ketida sizlar Vatanni va o'lkamizni barobar nobud kilayotirsizlar».⁶⁹

Ayniqsa 1917-1920 yillarda Turkiston o'lkasi xalqlari boshiga vabodek yog'ilgan ochlik balosi xalk ommasining kulfatlarini yanada oshirdi. Bu ochlik va uning natijasi o'laroq kelib chiqqan kulfatlarning sababi hamda o'zagi qayerda? degan savol tug'iladi. Buning sabablari kuyidagilardir:

Birinchidan, Turkistonda oktyabr to'ntarishi zo'rlik yo'li bilan amalga oshirildi. Mamlakat oktyabr to'ntarishiga umuman tayyor emas edi.

Ikkinchidan, oktyabr to'ntarishini mahalliy tub yerli aholi amalga oshirmadi, balki, Yevropa millatiga mansub millatlar, asosan rus harbiylari amalga oshirdilar. Tub yerli aholi esa «Marksizm-leninizm», «Proletariat diktaturasi», «Komfirqa», «Sotsializm» va «Kommunizm» kabi tushunchalardan uzokda va undan begona edi.

Uchinchidan, oktyabr to'ntarishidan so'ng sho'rolarning III qurultoyida saylangan Turkiston sho'ro hukumati mahalliy tub yerli aholining manfaatlariga zid hukumat edi. Chunki bu hukumat yuz foiz kelgindi Yevropa millatlariga mansub xalqlar vakillaridan tashkil etildi. Ular tub yerli mahalliy xalqning na tilini, na dinini, urf-odati, madaniyati va tarixini bilmas edilar. Xukumat tarkibiga mahalliy xalq vakillari umuman kiritilmadi.

To'rtinchidan, eng asosiysi Turkistonda tashkil etilgan sho'rolar hukumati sof mustamlakachi hukumat edi, uning a'zolarining hammasi mahalliy musulmonlarga nisbatan butun vujudini millatchilik va shovinistik og'u qoplab bo'lgan shaxslar

⁶⁹ Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxririylati, 2011 yil 72- bet

edilar. Ular mahalliy xalqqa nisbatan tobe, qul, ikkinchi toifa xalq sifatida past nazar bilan qarar edilar. Buni Turkiston xalqlarining asl farzandi Turar Risqulovning kuyidagi so'zlaridan ochiq-oydin bilib olish mumkin: «Turkistondagi oktyabr to'ntarishining rahbarlaridan biri Tobolin Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi majlislaridan birida to'g'ridan-to'g'ri «Qirg'izlar iqtisodiy qolok bo'lganlari uchun ham, ular baribir qirilib ketishga mahkumdur. Shuning uchun inqilob butun kuchini ochlikka qarshi kurashishga emas, yaxshisi frontni mustahkamlashga qaragishi kerak, degandi».⁷⁰

Beshinchidan, Turkiston o'lkasi sho'rolar hukumati tepasida rahbarlik lavozimlarini egallab turgan shovinistlar turli iartiya va guruhlariga mansub bo'lib, g'oyaviy-siyosiy qarashlari ham sayoz bo'lgan. Ular sho'ro tartib-qoidalarini joriy etish jarayonida Turkiston o'lkasidagi shart-sharoitni, bu yerda yashayotgan xalqlarning o'ziga xos xususiyaglari, madaniy, axloqiy urf-odatlarini, psixologiyasini bilmas edilar.

Oltinchidan, 1917 yil noyabridan e'tiboran general Dutov Orenburg, Troitskiy, Chelyabinsk kabi muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni egallab oldi. Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi har qanday aloqa uzilib qoldi.

Va nihoyat, yettinchidan, 1917-1919 yillarda Turkiston o'lkasida ro'y bergan qurg'oqchilik, qahraton qish va bahorgi sovuqlar birga qo'shilib, o'lkadagi vaziyatni mislsiz bir holga keltirib qo'ydi.

Ana shu yuqorida sanab o'tilgan barcha sabablar Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan sho'rolar hukumatining mahalliy tub yerli xalqlarga nisbatan tutgan shovinistik va kamsituvchilik siyosati bilan birga qo'shilib, xalqimiz boshiga sonsiz-sanoqsiz kulfatlar keltirdi.

Chor Rossiyasi Turkistonni bosib olgach, bu o'lkani o'zining asosiy paxta yetkazib beruvchi hududiga aylantirgan edi.

Sho'rolar hukumati ham chor Rossiyasi boshlagan yo'ldan bordi. V.I.Lenin Turkistoshsh sho'rolar Rossiyasining asosiy naxta yetkazib beruvchi bazasi deb qaradi. 1918 yil 17 mayda uning Turkistonda sun'iy sug'orish ishlarini tashkil qilish uchun 50 million so'm ajratish to'g'risidagi dekretga qo'l qo'yishi bu ishning boshlanishi edi. Shu bois Turkiston o'lkasi o'zini o'zi g'alla bilan ta'minlay olmas

⁷⁰ Shamsiddinov M " O'zbekiston tarixi materiallari" Andijon 2004 yil bet

edi. Bir tomondan jahon urushi, ikkinchi tomondan oktyabr to'ntarishi va uchinchi tomondan Rossiyada boshlangan fuqarolar urushi natijasida Rossiyadan Turkistonga g'alla keltirish keskin kamayib ketdi. Jumladan, oktyabr to'ntarishidan oldingi yillarda Turkistonga har yili 14 million puddan 20 million pudgacha g'alla keltirilgan bo'lsa, 1918-1919 yillardagi tayyorlov kompaniyasi davrida juda katta mashaqqat va qiyinchiliklar bilan 1,5 million puddan kamroq g'alla yetkazib berish ham amri-mahol edi. Turkiston sho'rolar hukumati ataylab paxta narxlarini kamaytirib, g'alla narxlarini ko'tarib borish siyosatini tutdi. Buni quyidagi dalillar yaqqol isbotlaydi: «1910 yili jahon bozori tarozisida 1 pud (16 kg 300 g muallflar) Turkiston paxtasining narxi 4 so'm 75 tiyin bo'lgan bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 1 so'm 65 tiyin baholangan. Inqilob arafasida, 1916 yili 1 pud paxta narxi 8 so'm 50 tiyin bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 3 so'mga to'g'ri keladi. 1917 yilga kelib 1 pud paxta 33 so'mga, 1 pud bug'doy esa 47 so'mga ko'tarilib ketdi. Bug'doy narxining ko'tarilishi 20-yillarning oxirlarigacha kuzatildi.

1917 yili Turkiston bo'yicha 52,5 million nuddan ortiq don hosili yetigatirildi. Xuddi shu yili Turkiston aholisi faqatgina jon saqlash uchun 110 million puddan ortiq bug'doy iste'mol qilishi lozim edi».⁷¹

Mamlakatda vujudga kelgan bu vaziyat qishloq mehnatkashlarining naxta yetishtirishga nisbatan ko'nglini sovutib yubordi. Ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. 1917 yilda bunday maydonlar 1915 yildagi 3,5 million desyatina o'rniga 2,3 million desyaginadan sal ko'proqni gashkil etdi.⁷² Dehqonlar qiskargan paxta maydonlarida bug'doy, sholi, arpa, tariq, jo'xori kabi mahsulotlar yetishtira boshladilar. Lekin bu hol muammoni hal qilmadi, aksincha ommaning turmush farovonligi pasaygandan-pasayib bordi.

G'alla yetishtirish, oziq-ovqat sohasidagi tanqisliklar va paxta yetishgirishtirishning kamayib ketishi sanoatga ham halokatli ta'sir ko'rsatdi. O'lka sanoatining asosiy va yetakchi tarmoi hisoblangan paxta tozalash sanoatida ishlab chiqarish hajmi 1917 yilda 1915 yildagiga qaraganda 2 baravardan ham ko'proq qisqardi.

⁷¹ N.Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxriri, 2011 yil 75- bet

⁷² O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar). -T: o'qituvchi, 1994 yil 38- bet

Bu kamchilik va nuqsonlar Turkiston sho'rolar hukumatining o'lkani boshqarishdagi uquvsizligi va to'g'ridan-to'g'ri olib borgan shovinistik siyosati tufayli yanada gazak oldi. Yarim o'rtaasrchilik ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari hukmron bo'lgan o'lkada sho'rolar hukumati to'g'ridan-to'g'ri sotsialistik ijtimoiy-iqgisodiy munosabatlarni zo'rlik bilan qaror toptirish yo'lidan bordi. Ya'ni bir qator dekretlar e'lon qilib, yerni, yirik sanoat korxonalari, transport va aloqa vositalarini, banklarni natsionalizatsiya qildi yoki milliylashtirdi va ularni davlat mulkiga aylantirdi. Tovar-pul munosabatlari, bozor iqtisodiyoti munosabatlaridan voz kechildi, Turkiston o'lkasi xalklarining ming yillar, asrlar osha shakllanib kelgan urf-odat, axloq-odob va madaniyati qoidalari o'lka xalqlari uchun odatiy bo'lmagan va begona qoidalar bilan almashtirildi. Yana bu tadbirlarni o'lkaning tarixiy an'alarini bilmagan holda va u bilan hisoblashmasdan, keskinlik va sabrsizlik bilan amalga oshirishga kirishildi. Qisqa muddat 1917 yilning oxirlari va 1918 yilning birinchi yarmidayoq o'lkaning 330 dan ortiq sanoat korxonalari davlat tasarrufiga olindi. Paxta tozalash, moy olish, neft, toshko'mir qazib olish korxonalari va shunga o'xshash sanoat korxonalari oktyabr to'ntarishidan ilgari butun Turkiston sanoati yalpi mahsulotining 80 foizdan ortig'ini berar edi. Bu tadbirlar 1918 yil 26 fevralda Turkiston XKS raisi bolshevik F.Kolesovning aholi ixtiyoridagi nextani ochiqdan-ochiq musodara etish haqidagi dekreti asosida amalga oshirildi.⁷³

Turkiston sho'ro hukumagi rahbarlari o'lkada natsionalizatsiya qilish(milliylashtirish)ni amalga oshirishda Rossiya markazidagi sanoat korxonalari, Rossiya xalqi va urush manfaatlarini birinchi navbatda hisobga oldilaru, ammo Turkiston o'lkasi xalqlarining manfaatlarini, amalga oshirilayotgan tadbirlarning iqtisodiy tomondan maqsadga muvofiqligi va tayyorgarlik darajasini hisobga olmadilar. O'lkada oktyabr to'ntarishidan keyingi davrda vujudga kelgan ob'yektiv va sub'yektiv vaziyat bilan hech kim qiziqmadi: xom-ashyo, yoqilgi, moddiy mablag'lar, ishchi qo'llar yo'qligi, aholining xarid quvvati nasayib ketganligi oqibatida tayyor mahsulotlarni sotib olish qiyinlashib qolganligi, nagijada korxonalar ko'pchiligining ishdan to'xtab qolganligi, ishchilar nochorlikdan o'z kasblarini o'zgartirib, ish axtarib

⁷³ N.Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxririya,2011 yil 72- bet

qishloqlarga ketganliklari va ishsizlar safini kengaytirganliklari vaziyatni juda murakkablashtirib yuborgan edi.

«Paxtani musodara etish to'g'risida»gi dekret «Farg'ona uzra momaqalldiroq kabi gumburladi», deb yozgandi harbiy tarixchi D.Zuyev.⁷⁴ Chunki hukumat mazkur dekret e'lon kilingandan so'ng paxtachilikdan zo'rg'a kun kechirayotgan dehqonlar paxtasini ham tortib ola boshladi. Oqibagda boryo'q bisotidan ajragan dehqonlar naxta ekmay qo'ydilar. Ishsizlar soni keskin ortib ketdi.

P.Alekseyenko o'zining 1931 yilda chop ettirgan «Chto takoye basmachestvo?» risolasida faqat Farg'ona vodiysining o'zida 1 million ishsizlar bo'lganligini yozadi.

1917-1920 yillardagi og'ir va halokatli vaziyat chorvachilikni ham inqiroz yoqasiga keltirdi, ming-minglab bosh mollar qirilib ketdi. Jumladan, Samarqand viloyatidagi ba'zi tumanlarda chorva mollari 73 foizga qadar qisqarib ketdi. Umuman, Turkistonda 1920 yilga kelib, 1917 yildagiga qaraganda chorva mollari ikki baravar kamaydi.⁷⁵

Turkiston sho'rolar hukumati o'lkada iqtisodiyotni boshqarishni qo'lga olish bo'yicha tadbirlar ko'rdi, albatta. Ammo «tanasi boshqa dard bilmas» deganlaridek Rossiya sharoitiga mos keladigan tadbirlar Turkiston o'lkasi uchun yaroqsiz ekanligini Turkiston sho'rolar hukumati tushunmas edi. To'g'ri, sho'rolarning III o'lka kurultoyi (1917 yil 15-22 noyabr)da savdo, sanoat, dehqonchilik xalq komissarliklari tuzildi. So'ngra xalq ishlab chiqarishining O'lka kengashi tashkil etildi. Undan so'ng Turkiston Xalq xo'jaligining Markaziy Kengashi ta'sis egildi. Ammo bu qayta qurishlardan hech qanday foyda chiqmadi. Chunki, birinchidan, har qancha qayga qurish bo'lgani bilan Turkiston o'lkasi harbiy qamal tufayli moliyaviy tang ahvolda edi. Ikkinchidan esa, kelgindi Ovrupa millati vakillaridan tuzilgan Turkiston sho'rolar hukumati tub yerli mahalliy xalq qalbiga yo'l topa olmadi, uning qabul qilgan qarorlari va ko'rgan barcha tadbirlari tub yerli aholining tarixiy an'analari, urf-odatlari va manfaatlariga batamom teskari bo'lib chiqaverdi. Masalan, avvalo Turkiston o'lkasi xalqlari sho'rolarning «Yer to'g'risida»gi dekretini juda sovuqqonlik bilan qabul qilgai edilar. Tez orada ular bu dekretning ham yolg'on va gashviqot uchun qabul qilingan dekret ekanligini tushuna boshladilar. Chunki sho'rolar Yer

⁷⁴ "Fan va turmush" jurnali, 1991 yil 2-son, 6-bet

⁷⁵ Xo'jayev Fayzulla. Tanlangan asarlar: 3 jildlik, 2-jild. T: fan. 1978 yil 29-bet

to'g'risidagi dekretga asosan dehqonlarga berilgan yerlarni qaytarib olib, jamoa xo'jaliklari tuza boshladilar. Jamoa xo'jaliklari tuzish harakati 1918 yilning birinchi yarmidayoq boshlangan edi. Turkiston o'lkasida 550 dan ortiq jamoa xo'jaliklari tuzildi. Shu jumladan Toshkent uyezdida 150 ga yaqin, Mirzacho'l uyezdida 64, Samarkand viloyatida 200, Farg'ona viloyatida 50 ga yaqin va Amudaryo bo'limida 85 ta kommuna va artellar tashkil etildi. Kommuna va artel degan tushunchalarni tub yerli aholi yetti uxlab tushida ham ko'rmagandi.

1918 yil 2 iyunda Turkistonda «Pul belgilarini cheklanmagan miqdorda chiqarish to'g'risida»gi xalq komissarligining qarori asosida bonlar chiqarildi. Ayni zamonda mahalliy sho'rolar ham o'z kredit biletlarini chiqara boshladilar. Bu garzda bonlarning tartibsiz holda hamma yerda chiqarila boshlashi nulning qadsizlanishi inflyatsiyani kuchaytirdi.

Ushbu sanab o'tilgan qiyinchiliklar yetmaganday, Turkiston sho'rolar hukumatining oziq-ovqat bobida qo'llagan siyosati dard ustiga chipqon bo'ldi. 1918 yilning bahoridan e'tiboran g'alla tanqisligiga go'sht, moy, choy, qand-shakar yetishmovchiligi kelib qo'shildi. Ana shunday og'ir sharoitda sho'rolar hukumati aholini sinfiy Guruh va toifalarga ajratib, oziq-ovqat bilan ta'minlay boshladi. Avval qizil askarlar, so'ngra sanoat korxonalari ishchilari va eng oxirida qishloq aholisi manfaati hisobga olindi.

Bu siyosat ham tub yerli aholi manfaatiga qarshi edi. Chunki mahalliy aholining asosiy qismi qishloqlarda yashardi. Paxtakor xo'jaliklarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash umuman rejaga kiritilmagan edi. Qir-adirlarda yashovchi ko'chmanchi aholi esa asosan giyohlaru o't-o'lanlar bilan oziklanardi. Turkiston sho'rolar hukumati «harbiy kommunizm» siyosati asosida o'lkada bir kagor iqqisodiy tadbirlarni ko'rdi. Avvalo, 1918 yil 21 yanvarda maxsus dekret bilan Turkistonda g'alla bilan savdo qilish taqiqlab qo'yildi. 1919 yil 4 iyundan o'lkada oziq-ovqat diktaturasi yakka hokimligiga o'tildi. Bu borada «G'alla monopoliyasi to'g'risida», «Sinfiy non solig'i to'g'risida», «Turkistonda oziq-ovqat siyosatini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida»gi dekretlar alohida o'rin tutdi. Mazkur dekretlar asosida g'allani yashirganlar «aksilinqilobchilar», «xalq dushmani» deb e'lon qilinar va otib tashlanar edi. Azaliy

odat bo'yicha o'z qishlik donini g'amlab qo'ygan tub yerli aholi bu siyosatdan mislsiz aziyat chekdi. Qishloq va ovullar aholisini vahima bosdi.⁷⁶

Ayniqsa, «Sinfiy non payogi to'g'risida»gi dekret asosida o'lkada kartochka tizimining joriy etilishi tub yerli aholining sho'rolarga nisbatan nafratini kuchaytirdi. Yuqorida takidlangani singari barcha iste'molchilar uch guruhga bo'lindi. Bu tartib-qoidaga ko'ra qizil askarlar oziq-ovqat mahsulotlari bilan birinchi navbatda ta'minlanar edilar. Ishchilar kuniga bir qadoq (mas'ul xodimlar ham), burjuv boylar chorak qadoq non olar edi. Aholisi sonining ko'pligi jihatidan keskin fark qilsaa, Toshkent Eski shahri bilan Yangi shahriga bir xil mikdorda oziq-ovqat berilardi. Turkiston tub yerli aholisining uchdan bir qismida 1919 yil kuzida umuman kartochka bo'lmagan. O'lkada bozorlar umuman ishlamay qoldi. Chunki Rossiyaning markazida amalga oshirilgan tartib bo'yicha chayqovchilikka qarshi kurashni bahona qilib bozorlarni o'rab oldilar, savdo bilan shug'ullanganlarni yoppasiga qamoqqa ola boshladilar. Bu hol Turkiston xalqlarining ananaviy urf-odatlarini oyoq osti qilishdan iborat edi.

«Harbiy kommunizm» siyosatining tarkibiy qismi sifatida 1919 yil 9 avgustda qabul kilingan «Mehnat to'g'risidagi qonun» asosida majburiy yalpi mehnatning joriy etilishi mahalliy sharoitning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda amalga oshirildi. O'lka sho'rolarining VII qurultoyi qaroriga asosan 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan barcha erkak va ayollarga bir xil majburiy mehnag tartiby o'rnatildi. Xullas, Turkiston o'lkasining tarixiy o'ziga xos shart-sharoitlarini hisobga olmagan holda oziq-ovqat razvyorstkasining joriy etilishi, xususiy savdoning bekor qilinishi, mehnat majburiyaglarining o'rnatilishi ustiga, milliy va diniy qadriyaglarining oyoq osti qilib, ayollarning yuzini ochib, jamoat ishlariga majburlash, qalin pulining bekor qilinishi, qozilik sudlovi va vaqf yerlarining bekor qilinishi, eski maktablarning yonib qo'yilishi musulmon tub yerli aholining sho'rolarga nisbatan nafrati va qahrg'azabini haddan tashqari kuchaytirib yubordi.

Ana shu yuqorida ta'kidlangan mislsiz og'ir vaziyat natijasi o'laroq Turkiston o'lkasida ocharchilik keng quloq yoydi, har xil yuqumli o'lat, terlama, sing (ya'ni

⁷⁶ N.Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxririya, 2011 yil 79- bet

zangila) kabi kasalliklar keng tarqaldi, tub yerli aholi ommaviy sur'atda qirildi. Shurolarning ko'zga ko'ringan firqa va davlat arboblardan bo'lgan G.Safarov o'zining «Kolonialnaya revolyutsiya» («Mustamlaka inqilobi») asarida yozishicha «...O'zi shusiz ham kambag'al bo'lgan musulmonlarni ocharchilik bundan ham kuchliroq giribonidan oldi».⁷⁷

Turkisgon o'lkasida ocharchilik yillarida qancha odam halok bo'lganligi to'g'risida aniq ma'lumot yo'q. Ammo manbalarda bu xususda turlicha raqamlar keltiriladi. Masalan, tarixchi olim Vika Semenyuta «Ocharchilik» maqolasida bunday yozadi: «Harbiy harakatlar borayotgan va transport aloqalari uzilgan sharoitda aniq hisob yuritish haqida so'z bo'lishi mumkinmidi! Buni faqat statistika ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilishimiz mumkin: Turkrespublika aholisi 1917-1920 yillar oralig'ida 1 million kishiga 5 dan bir qismiga qisqargan!

...Ma'lumotlarga ko'ra, 1917-1918 yilgi qahratoi qish nayti bu yerda aholi pashsha kabi qirilib ketgan... murdalarni yig'ishtirib olishga odam yo'q edi, ularning it va chiya bo'rilardan ortgan qoldiqlari har qadamda uchrar, bu bechora larning suyaklari 1919 yildagina tugal yig'ishgirib olindi».

Turar Risqulov sho'rolarning VII kurultoyida kuchli dard va alam bilan butun bir millat yo'q bo'lib ketishi mumkinligi haqida ogohlantirgan edi. Ocharchilik shu darajaga yetdiki, o'lka tarixida hech qachon bo'lmagan voqea-odam go'shti yeyish, odamxo'rlik haqidagi masalalar sud ishlarida ko'riladigan bo'lib qoldi. Inson ko'zi ko'rib, qulog'i eshitmagan bunday hodisalar haqida oziq-ovqat komissari bolshevik V.Lyapin: «Markaziy Rossiyadagi ocharchiliklar Turkistondagi dahshatlar oldida hech narsa emas», degan edi. 1918 yil 20 noyabrda Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi ochlikka qarshi kurash yuzasidan Markaziy Komissiya tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ishda Turar Risqulovning xizmati katta bo'ldi. O'z qo'li bilan yozgan tarjimai holida u bunday degan edi: «Oziq-ovqat ishida diktatorlik huquqi berilgan ochlikka qarshi kurash Markaziy Komissiyasi (Komissariat) men tomonimdan tuzildi (o'sha paytdagi «Izvestiya»ning barcha sonlariga qarang), och qolganlarni ta'minlash idpi haqiqatan ham o'zini oqladi... Birgina eski Toshkent shahrining o'zidayoq 30.000 mahalliy och qolgan kambag'allar qutqarib qolindi...

⁷⁷ "Fan va turmush" jurnali, 1991 yil 11-son, 6-bet

1918 yilda 3.000.000, 1919 yilning 5 oyida esa 25.000.000 och kishi o'lka ovqatlanish punktlari tomonidan ma'lum me'yorda oziq-ovqat bilan ta'minlandi, shundan 1 maygacha Pomg'olov qaramog'idagi 800.000 och kishidan yilning oxirida hammasi bo'lib 144.000 kishi koldi»⁷⁸ Turar Risqulovning sa'y-harakatlari tufayli 1918 yil 13 dekabrda Halq komissarlari sho'rosi ochlarni boqish uchun 40 million so'm mablag' ajratdi.⁷⁹ T.Risqulovning xisobi bo'yicha butun Turkiston uchun oyiga 80.789.769 so'm ajratish lozim edi.. Ana shu hisobdan 1918 yilning kuzidan boshlab ochlar uchun tamaddi shoxobchalari tashkil etildi.

Turar Risqulov va ochlikka qarshi kurash komissiyasining jonbozligi tufayli jami bo'lib 1 million turkistonlikning hayoti saqlab qolindi.⁸⁰

Ammo Turkiston o'lkasi musulmonlari dahshat va kulfatlarining chegarasi shulardangina iborat emas. Sho'rolar hukumatining o'zi rasmiy tan olgan 1919 yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Turkisgonda 1 million 114.000 odam ochlikdan o'lgan. 1920 yil 29 iyunda Rossiya kommunistik firqasi MK o'zi qabul qilgan qarorida 1 million 140 ming turkistonlik ochlikdan o'lib ketganligini yashirmay qayd etgan edi. Ammo 1926 yilda «Erk» sotsialistik firqasi bo'lib shakllangan firqaning dasturi 1917-1918 yillarda 2 million kishiga qadar turkistonliklar ochlikdan o'lganligini qayd etadi.⁸¹ Ammo bu fojealardan markaziy sho'rolar hukumati, shaxsan V.I.Lenin bexabar bo'lsa kerakdir? degan ishtiboh tug'ilishi mumkin. Ammo asosli dalillar bunday shubhali savollarga o'rin qoldirmaydi. Jumladan, 1920 yil 29 iyunda RKF Markaziy Qo'mitasi tomonidan qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Mustamlaka psixologiyasi bilan zaharlangan rus ishchilari qo'lida bo'lgan Turkistondagi sho'rolar hokimiyati davrida, kelgindi yevropalik aholi bilan mahalliy xalk o'rtasidagi munosabat yaxshi tomonga o'zgardi emas, balki yana ham keskinlashdi. Chor hukumati davrida amaldorlar mahalliy xalqni asoratga solish uchun qanday yo'l tanlashgan bo'lsa, bugungi «kommunist»lar ham xuddi shunday

⁷⁸ Turar Risqulovning tarjimaiy holi.-“ Sodat”jurnali,1992 yil 5-6 sonlar 8-bet

⁷⁹ O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar).-T: o'qituvchi,1994 yil 42- bet

⁸⁰ “Fan va turmush” jurnali,1991 yil 11-son,7-bet

⁸¹ Partiya “Erk” (Turkiston),-Praga,1916 yil 3- bet

yo'l tanlashmoqda».

Mazkur qarorni «inqilob» dohiysi V.I.Lenin bilmasligi mumkinmi? Albatta, u bilar edi. Mabodo bilsa, mustamlakachilik kayfiyatidagi o'z a'zolariga Lenin boshchiligidagi kommunistik firqa qanday chora ko'rdi? Yuqorida tilga olingan o'sha qarorda bunday chora ochiqdan-ochiq yozib qo'yilgan: «Partiyaviy kuchlarni qayta taqsimlash paytida mustamlakachilik va velikorus millatchiligi bilan zaharlangan barcha kommunistlar Markaziy Qo'mita ixtiyoriga jo'natilsin». Vassalom, ana sizga hamma ko'rilgan chora. Holbuki, Turkiston sho'rolar hukumatining a'zosi eser K.Uspenskiydan tortib, to o'zini «O'rta Osiyo Lenini» hisoblab kelgan I.Tobolonga qadar hammasi mahalliy tub yerli aholiga nisbatan mustamlakachilik va velikorus millatchiligi og'usi bilan zaharlaygan edi. Turkiston xalqlari milliy istiqlolining ulug' vakillaridan biri Munavvarqori Abdurashidxonov sho'rolarning VII qurultoyida rus shovinistlari kirdikorlarini fosh etib, quyidagi misolni keltirdi: «Turkiston MIQga savol berildiki, Perovsk uyezdining ko'chmanchi aholisi Oqmulla viloyatiga ketib qolgani hukumatga ma'lummi, deb». Bunga o'rtoq Uspenskiy javob berdi: Ha, hukumat biladi, ko'chmanchi aholi ko'chib ketyapti. Bizga esa shu narsa ham ma'lumki, musulmon aholisining 50 foizi ochlikdan o'ldi. Endi, o'rg. Uspenskiyning bunga nima deyishini eshitishni istardik. U har holda shunday degan bo'lardi: «Ha, o'lish odamlarga xos narsa, shuning uchun ham ular o'lib ketishdi».⁸²

Albatta, Munavvar qori Abdurashidxonovning bu alamli va kinoyali yurak so'zlarida achchiq haqiqat yotar edi. Bu haqiqat shuki, chor Rossiyasi davrida ham, sho'rolar Rossiyasi davrida ham mustamlakachi unsurlar Turkiston o'lkasidagi tub yerli musulmon xalqlarini odam, inson o'rnida ko'rishmagan. Chunki davlat boshqaruvining shakl-shamoyili o'zgargani bilan uning mustamlakachilik mohiyati, mazmuni o'zgarmadi. Turkiston komfirqasi Musulmonlar byurosining raisi Turar Risqulovning quyidagi hasratlari bu fikrga hamohangdir: «Biz, sho'rlik musulmonlarni Nikolay zamonida qanday hayvon o'rnida ko'rishgan bo'lsa, yo'qsillar hukumati davrida ham shunday...

Hozir ham zulmatda yashamokdamiz, och, yalang'och, itga o'xshab xor bo'lib o'lib

⁸² "Fan va turmush" jurnali, 1991 yil 2-son, 7-bet

ketyapmiz. Buning uchun kim aybdor?... Men, boylar tarafini olmokchi emasman. Biroq bir kambag'alning bitta oti bo'lgani va shu otga arava qo'shib oilasini boqib turgani haqida gapirmoqchiman. Bu bechoranikiga bir qizil armiya jangchisi kirib keladi, oilani boqib turgan otni tekinga olib ketadi, endi oila nima hisobiga kun kechiradi buni so'rab ham o'tirmaydi. Nahotki shunday qiliga firqa dasturi amalida bo'lsa? Boylarning mol-mulkini bo'lib beryapmiz deb, aslida 84 ming kishilik butun shaharni talon-taroj qilishdi. Xo'sh, bu nima degan gap? Namangandan chiqadigan barcha mahsulot, qimmatbaho buyumdan tortib to qulfgacha ro'yxatga olindi. Ba'zi kishilarni qurol saqlashda gumon qilishib qamashdi. Qurol gopisha olmagach esa, ularni shartli ravishda ozod qildilar va 5-10 ming so'm jarima to'latdilar. Bu pullar qayerga ketdi, sho'rolar kassasigami yoki cho'ntakkami? Agar cho'ntakka bo'lsa, bu holga qanday baho berish kerak? Yoki o'zlari hukmron bo'lishlari uchun bu hukumatni barpo qildilarmi? Ular faqat ruslarni himoyalari ostiga oldilar, yaxshi yedirdilar, yaxshi kiydirdilar, boshqalarning inak gazlamalari va qimmatbaho buyumlari bilan uylarni bezadilar. Biz, musulmonlarga nima berishdi? Qornimizni to'yg'izishdimi? Yo'q! Ustimiz but bo'ldimi? Yo'q! Agar yaxshi kiyintirganda, kambag'allar yalangoyoq yurisharmidi? Agar qornimizni to'yg'izigaganda, min minglab odam ochlikdan o'larmidi? Bizning uylarda nimalar koldi? Faqat juldur to'gaaklar, xolos. Bogaqa hech narsa...»⁸³

Bunday og'ir, dahshatli va halokatli ahvoldan kutulish kerak? degan qonuniy savol tug'iladi.

Turkiston o'lkasi xalqlari bu muammoni faqat kelgindi, bosqinchi va mustamlakachi Rossiya sho'rolar saltanatiga karshi istiqlol, erk va ozodlik uchun kurash orqali hal kiliga mumkin, deb tushundilar va gau yo'lni tanladilar.

III-BOB TURKISTONDA SIYOSIY BO`RON. TURKISTON MUXTOR SHO`RO SOTSIALISTIK RESPUBLIKASI TASSRNING TASHKIL ETILISHI.

3.1 TURKISTON MUXTOR ShO`RO SOTSIALISTIK RESPUBLIKASI (TASSR)NING TASHKIL ETILISHI

Turkiston muxtoriyatining vahshiylarcha qonga botirilishi va Qo'qon shahrida tub

⁸³ Karimov Sh.Qafasdagi qush orzusi.-T:1991 yil,53-54 betlar

yerli musulmon aholining ommaviy ravishda qirg'in qilinishi, sho'rolar hukumatining o'lkada yurgizgan mustamlakachilik, shovinistik siyosatining natijasi o'laroq avj olib ketgan ocharchilik Turkiston o'lkasi mehnatkashlarining sho'rolar hukumatiga nisbatan mislsiz nafrat va g'azabini kuchaytirib yubordi. Xalq ommasi bolshevoylarning so'z va ish birligida osmon bilan yercha farq borligini amalda ko'rib, ochiqdan-ochiq sho'rolardan yuz o'girib, Turkiston istiqlolchilari safini to'ldira boshladilar. O'lkada siyosiy buhron borgan sayin kuchaydi.

Bolshevoylar hukumati o'lkada vujudga kelgan siyosiy buhrondan chiqish uchun har xil taktik nayranglarni ishga sola boshladi va go'yoki o'zini o'lkadagi mehnatkash hamda mazlum xalqlarning himoyachisi va g'amxo'ri qilib ko'rsatishga urindi. Ana shunday taktik ayyorliklardan biri Turkistonda sho'rolar muxtoriyatini tashkil etish harakati bo'ldi. Chunki bolsheviklar mahalliy tub yerli xalqning aksariyati Turkiston muxtoriyati tarafida bo'lib, unga xayrixohlik ko'rsatganligini yaxshi bilar edilar. Bolshevoylar o'z harakatlarini oqlashga urinib, biz har qanday muxtoriyatga qarshi emasmiz, faqat burjuylar manfaatiga xizmat qiluvchi muxtoriyatga (masalan, Turkiston muxtoriyati singari) karshimiz, xolos. Proletariat, ya'ni yo'qsullar manfaatini himoya qiluvchi muxtoriyatga esa biz tarafdormiz va xuddi shunday muxtoriyatni tashkil etishni o'z maqsadimiz deb bilamiz, deya sodda va avom xalqni laqillatdilar, ma'lum ma'noda ular o'z maqsadlariga erishdilar ham.

Bolshevoylar istak-xohishiga batamom javob bera oladigan Turkiston muxtor sho'rolar Respublikasi Turkiston o'lkasi Sho'rolarining V qurultoyida tashkil etildi. O'lkasi Sho'rolarining V qurultoyi 1918 yil 20 aprelda o'z ishini boshladi. Unda 263 mandagga ega bo'lgan vakillar qatnashdi. Shulardan 86 kishi bolshevik, 70 so'l eser va 87 kishi firqasiz edi. Qurultoyda tub yerli mahalliy xalq vakillaridan bor-yo'g'i 50 ga yaqin kishi qatnashdi. Bu qurultoy vakillarining atigi 20 foizini tashkil etar edi. Shu bois qurultoy qabul qilgan qarorlar mahalliy musulmon xalqlarining talab va ehtiyojlarini o'zida to'la ifoda etar edi, deb aytish uchun hech qanday asos yo'q edi.

23-26 aprelda qurultoy sanoat korxonalarini natsionalizatsiya qilish, temiryo'l transportidagi ishlarning borishi, yer-suvga doir tadbirlarni amalga oshirish, harbiy qurilish, Turkistondagi oziq-ovqat ishlarining ahvoli kabi masalalarni muhokama qildi va qarorlar qabul qildi. 27 aprelda qabul qilingan «Turkiston Xalq komissarlari

sho'rosining navbatdagi vazifalari to'g'risida»gi deklaratsiyada ochikdan-ochiq mustamlakachilik ruhidagi qaror qabul qilindi. Unda: «...Turkiston Rossiya Federatsiyasining tarkibiy qismi bo'lib qoladi»,⁸⁴ deyilgan edi.

30 aprelda shaxsan V.I.Leninning ko'rsatmasi asosida qurultoy RSFSR tarkibiga kiruvchi Turkiston Sho'rolar Muxtor Respublikasini tuzish to'g'risida qaror qabul qildi va «Turkiston Muxtor Sho'ro Respublikasi to'g'risida Nizom»ni tasdiqladi.

Qurultoy Turkiston Muxtor Sho'ro Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasini va Xalk Komissarlari sho'rosini sayladi. Markaziy Ijroiya Qo'mitaning tarkibiga 36 kishi saylandi. Unda bolshevoylar va so'l eserlardan 18 tadan vakil bor edi. Markaziy Ijroiya Qo'mitaning raisligiga bolshevik P.A.Kazakov saylandi. Turkiston respublikasining oliy davlat organlari tarkibiga birinchi marga mahalliy tub yerli aholi vakillari: Markaziy Ijroiya Qo'mitaga 7 kishi va Xalq komissarlari sho'rosiga 4 kishi kiritildi.

Turkiston Muxtor Sho'ro Respublikasining oliy organlariga Sobir Yusupov, Haqqul Husanboyev, Inog'omxo'jayev, Safo Jo'raboyev, Sanjarbek Asfandiyorov, A.Sharafutdinov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev, Sh.Ostonboyev va boshqalar a'zo bo'lgan edilar. Rahbarlik o'rinlarining 80 foizini⁸⁵ tub yerli bo'lmagan millatlar vakillari egallab oldilar. Ana shu tariqa sho'rolar hukumati biz Turkiston o'lkasi xalqlarining talab va ehtiyojlarini qondirdik, ularga muxtoriyat berdik, deb dunyoga jar soldilar. Amalda esa berilgan muxtoriyat tabiatan milliy emas, hududiy edi, xolos. Bu muxtoriyatning barcha samaralari mustamlakachi sho'rolar hukumati manfaatlariga bo'ysundirilgan edi.

Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, 1918 yil 4 iyulda Moskvada chaqirilgan sho'rolarning V qurultoyi RSFSRning birinchi sho'ro Konstitutsiyasini qabul qilgandan so'ng 1918 yil 5-14 oktyabrda Turkiston o'lka sho'rolarining VI favqulodda qurultoyi chaqirildi. Unda RSFSR Konstitutsiyasidan ko'chirib va unga monand tarzda Turkiston Muxtor Sho'rolar Respublikasining birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Albatta, bu ishlarning hammasi siyosiy o'yin va nayrangbozlikdan boshqa hech narsa emas edi. Ayyorona siyosiy nayrangbozlik Turkiston komfirqasini

⁸⁴ O'zbekiston SSR tarixi .3-jild.-T:fan 1971,158-bet

⁸⁵ O'zbekiston Respublikasi.Ensklopediyasi.-T: Qomuslar bosh tahririyati 1997,161- bet

tashkil etish jarayonida ham yaqqol ko'zga tashlandi.

3.2 TURKISTON KOMFIRQASINING TASHKIL ETILISHI

Turkiston kommunistik firqasi 1918 yil iyunga qadar ham tashkilot sifatida uyushib shakllanmadi. Chunki o'tgan mavzularda ta'kidlangani singari komfirqaning Turkiston o'lkasidagi mahalliy tub yerli aholi o'rtasida na moddiy va na ma'naviy tayanch bazasi yo'q edi. Komfirqa g'oyalari mahalliy aholi uchun tushunarsiz va begona bo'lganligidan keng mehnatkashlar ommasi unga ergashmadi. To'g'ri, 1918 yil iyun oyiga kelganda o'lkada 20 ta partiya tashkiloti bo'lib, ular Turkiston Muxtor Sho'ro Respublikasining oliy organlariga Sobir Yusupov, Haqqul Husanboyev, Inog'omxo'jayev, Safo Jo'raboyev, Sanjarbek Asfandiyorov, A.Sharafutdinov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev, Sh.Ostonboyev va boshqalar a'zo bo'lgan edilar. Rahbarlik o'rinlarining 80 foizini tub yerli bo'lmagan millatlar vakillari egallab oldilar. Ana shu tariqa sho'rolar hukumati biz Turkiston o'lkasi xalqlarining talab va ehtiyojlarini qondirdik, ularga muxtoriyat berdik, deb dunyoga jar soldilar. Amalda esa berilgan muxtoriyat tabiatan milliy emas, hududiy edi, xolos. Bu muxtoriyatning barcha samaralari mustamlakachi sho'rolar hukumati manfaatlariga bo'ysundirilgan edi.

Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, 1918 yil 4 iyulda Moskvada chaqirilgan sho'rolarning V qurultoyi RSFSRning birinchi sho'ro Konstitutsiyasini qabul qilgandan so'ng 1918 yil 5-14 oktyabrda Turkiston o'lka sho'rolarining VI favqulodsa qurultoyi chaqirildi. Unda RSFSR Konstitutsiyasidan ko'chirib va unga monand tarzda Turkiston Muxtor Sho'rolar Respublikasining birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Albatta, bu ishlarning hammasi siyosiy o'yin va nayrangbozlikdan boshqa hech narsa emas edi. Ayyorona siyosiy nayrangbozlik Turkiston komfirqasini tashkil etish jarayonida ham yaqqol ko'zga tashlandi.

1917 yil oktyabr to'ntarishidan so'ng kommunistik firqa mamlakatda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmaydigan yagona rahbar firqaga aylandi. 1918 yilda Uritskiyning o'ldirilishi, V.I.Leninning yarador qilinishi kabilar bahonasi o'laroq mamlakatda barcha muxolifat firqalar faoliyati taqiqlab qo'yildi. Komfirqa o'zining yakkaboshchilikdan iborat rahbarlik mavqeini saqlab qolishi va mustahkamlashi

uchun Rossiyaning mustamlakalari bo'lgan o'lkalar va hududlarda, shu jumladan Turkistonda ham o'zining ishonchli filiallarini shakllantirmog'i kerak edi. Komfirka bunday filiallar orqali bepoyon mamlakat hududidagi davlat idora va boshqarish tizimini o'z ko'l ostida bamisoli tartanak uyasi singari qamrab markazlashtirib olar edi. Ana shu uzoqni ko'zlab tuzilgan reja taqozosi bilan V.I.Lenin firqaviy-tashkiliy ishlarda chiniqqan o'z shogirdlari: V.D.Votinsev, N.S.Kachuriner, M. Troitskiylarni 1918 yilning birinchi yarmida Turkiston komfirqasini tashkil etish uchun Toshkentga yubordi. Ularning tashabbusi va tashkilotchiligida 1918 yil 17 iyunda Toshkentdagi Hurriyat uyida Turkiston bolsheviklarining o'lka konferensiyasi ochildi. Konferensiya delegatlari asosan Yevropa millatlariga mansub shaxslar edilar. Jumladan, konferensiyada, aniq bo'lmagan ma'lumotlarga qaraganda, 1500 nartiya a'zosi nomidan 43 ga yaqin vakil ishtirok etgan. Bular Toshkentdan Tobolin, Pershin, Finkelshteyn, Voginsev, Sidorov, Sorokin, Kolesov, Sorokina, Golikov, Troitskiy, Klevleyev, Yermolov, Malkov, Solkin, Gavrilov, Alksnis, Borover, Vasilyev, Gordeyev, Udalov, Melnikov, Baktashev: Samarqanddan Fomenko, Yenyutin: Andijondan A.P.Salayev, D.S.Uryupin: Chorjo'ydan Floktistov, Marvdan Geyvandov, Kushkadan Jilsov, Qizilarvotdan Fokeyev, Xo'janddan Borodin, Qo'qondan Vershinin, Perovskdan Migalin, Aktyubinskdan Bazarkin, Chalqardan Maslennikov, Chernyayevodan Kurnosovlar edilar.⁸⁶

Konferensiyada Turkiston o'lkasidagi deyarli barcha partiya tashkilotlarining vakillari qatnashayotganligi uchun o'lka kommunist-bolshovoylar firqasining birinchi qurultoyi deb ataldi. Albatta, bolshevoylar qurultoyining bunday tarkibda bo'lganligi bir qator shovinistik xarakterdagi qarorlar qabul qilinishiga sabab bo'ldi. Jumladan, hozirgi payt to'g'risida qabul qilingan qarorda dehqonlarga nisbagan dushmanlarcha baho berildi. Qurultoy rezolyutsiyasida dehqonlarni «Mayda burjua elementlari», «inqilobiy yo'qsillarning faqag muvaqqat hamrohlarigina bo'la oladi va ertami-kechmi inqilobiy yo'qsillardan orqada qoladi va hatto kontrrevolyutsiya uchun tayanch bo'lib qoladi», deb ko'rsatildi.⁸⁷ Agar Turkiston o'lkasi tub yerli aholisining

⁸⁶N.Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxriri, 2011 yil 87- bet

⁸⁷ O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarning tarixi.-T:O'zbekiston, 1969 yil 286-

asosiy qismini dehqonlar tashkil etganligi hisobga olinsa, mazkur qarorning naqadar reaksion maqsadlarni ko'zlaganligi yanada oydinlashadi.

Ayni paytda qurultoy qarorlarida Turkiston o'lkasida musulmon aholini dahshatli qirg'in qilishda o'z shafqatsizligi bilan nom chiqargan «dashnoqsutyun» partiyasi yo'qsillarning ittifoqchisi qatoriga kiritildi. Bu ham siyosiy tashkilot o'laroq shakllanayotgan Turkiston komfirmasining maqsad-muddaolarini milliy vatanparvarlik tuyg'usi bilan tahlil qilib, amaliy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Qurultoyda Turkiston kommunistik firmasining yetti kishidan iborat Markaziy qo'mitasi saylandi. Markaziy ko'mita a'zolarining Nizomiddin Xo'jayevdan tashqari hammasi Ovrupa millatlariga mansub shaxslar edilar. Bular: I.Tobolin-raiz, A.Solkin, V.Votinsev, M.Troitskiy, K.Sorokin va P.Yermolovlardir. Ana shu tariqa Turkiston kommunistik firmasiga asos solindi. Xuddi shu davrdan boshlab Turkiston kommunistik firma sho'rolar hukmronligining 1918-1924 yillarida O'rta Osiyoda amalga oshirilgan siyosiy o'yinlarga boshchilik qildi. Bu siyosiy o'yinlar yangidan-yangi hududiy firma tashkilotlarini tuzish, O'rta Osiyoda Rossiya mustamlakachiligi tartibotlarini mustahkamlash maqsadida zarur bo'lgan barcha ayyorlik tadbirlarini ishga solishni o'z ichiga olar edi. Kommunistik firmaning bu tadbirlariga andakkina bo'lsada o'z mustaqil fikrini bildirgan shaxslar shafkatsizlarcha har xil vaj-karsonlar bilan jazolanardi.

1918 yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran Turkiston kommunistik firma Markaziy ko'mitasida ichki vaziyat keskinlashdi. Bu keskinlik asosan Markaziy qo'mitaning rahbarlik lavozimlarida o'tirib olgan «Eski kommunistlar» guruhi (I.Tobolin, F.Kolesov va boshqalar) bilan markazdan yuborilgan firma xodimlari «yosh kommunistlar» guruhi o'rtasida kuchayib ketdi. Turkiston o'lkasi sho'rolarining VI s'yezdi qarori bilan I.Tobolin va F.Kolesov barcha rahbarlik lavozimlaridan chetlatilgan edilar. Ular o'z atroflariga tarfakashlarni to'plab, rahbarlik lavozimini egallash uchun yangi kelganlarga qarshi kurashni avjga mindirdilar. Turkiston komfirmasidagi rahbarlar o'rtasida ichki hokimiyat talashib olib borilgan kurash shu darajaga yetdiki, u nafaqag quyi partiya tashkiloglari, hatto harbiy ko'shinni ham o'z girdobiga tortdi. Turkiston o'lkasida tang siyosiy vaziyat vujudga keldi. Ish shu

darajaga borib yetdiki, mojaroni tinchitish maqsadida favqulodda tergov guruhi tuzildi. Nihoyat, ushbu muammo 1918 yil 17-29 dekabrda o'z ishini olib borgan Turkiston komfirqasining II qurultoyigacha olib chiqildi. «Eski kommunistlar» guruhining rahbarlari I.Tobolin va F.Kolesov o'z xatolariga iqrar buldilar.

Qurultoy «eski kommunistlar» guruhining nifoqchilik faoliyatini qoraladi va undan umumfirqa intizomiga bo'ysunishni talab qildi. Turkiston komfirqasidagi ichki hokimiyat talashib olib borilgan kurashlar natijasi o'laroq vujudga kelgan siyosiy buhron o'lkada komfirqaning obro'sini tushirib yubordi. Bu kurashga hatto harbiy qo'shin rahbariyati ham aralashdi va o'lkada harbiy to'ntarish yasab, hokimiyatni o'z ko'liga olmoqchi bo'ldi.

3.3 OSIPOV ISYONI. TURKISTONDA BOLShEVOYLAR YAKKABOSHCHILIK TIZIMINING O'RNATILISHI

Turkiston sho'rolar hukumatini ag'darish maqsadida 1919 yil yanvarda amalga oshirilgan harbiy isyonga K. Osipov boshchilik qildi. Osipovning o'zi kim? Sho'rolar davrida yaragilgan tarix darsliklari, qo'llanma va tarixga oid adabiyotlarda Osipov isyonini Angliya razvedkasi va Rossiyadagi kontrrevolyutsion kuchlar tayyorladi, u aslida Rusiya harbiy qo'shinining ofitseri edi, degan fikr ilgari surilgan. Albatta, bu da'vo asossiz edi. Masalan, «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi» kitobida quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Ular (ya'ni ingliz josusi Beyli va Rossiyadagi kontrrevolyutsion kuchlar mualliflar) Turkiston respublikasining harbiy komissari, aldov yo'li bilan bolshevistik partiyaga kirib olgan avantyurist, sobiq praporshik Osipovdan isyonning rahbari sifatida foydalanishga qaror qildilar». Albatta, bu fikrlarga ishonish qiyin. Chunki K.Osipov bolsheviklar partiyasida tasodifiy a'zo emas, u 1913 yildan bu partiyaga haqiqiy a'zo bo'lgan va bolshevoylarning barcha «sinovlari»dan muvaffaqiyatli o'tgan edi. Shu sababdan ham uni Turkiston respublikasining harbiy komissari lavozimiga tayin etgan edilar. K.Osipov o'taketgan shoviniist, mansabparast, Turkiston o'lkasi musulmonlarining Qurultoy «eski kommunistlar» guruhining nifoqchilik faoliyatini qoraladi va undan umumfirqa

intizomiga bo'ysunishni talab qildi.

Turkiston komfirqasidagi ichki hokimiyat talashib olib borilgan kurashlar natijasi o'larok vujudga kelgan siyosiy buhron o'lkada komfirqaning obro'sini tushirib yubordi. Bu kurashga hatto harbiy qo'shin rahbariyati ham aralashdi va o'lkada harbiy to'ntarish yasab, hokimiyatni o'z ko'liga olmoqchi bo'ldi.

U Skobelevdan 4 ta zambarak, 4 ta pulemyot va 140 ga askar bilan Qo'qonga kelib, o'z insoniy hakhuquqi uchun bosh ko'targan mahalliy tub yerli aholini qonga botirishda faol qatnashdi.⁸⁸

U holda Toshkentda sho'rolarga qarshi isyon ko'tarishdan K.Osipov qanday maqsadni ko'zlagan edi? degan savol tug'iladi. Uning bosh maqsadi Turkistonda harbiy diktatura o'rnagishdan iborat edi. Turkiston sho'rolari rahbariyatidagi hokimiyat talashishlar K.Osipovga yoqmayotgan edi. U o'lkada butun hokimiyatni yakka o'z qo'lida markazlapggirib olishni istar edi. Ana shu maqsadda 1919 yil 18 dan 19 yanvarga o'tar kechasi Toshkentda K.Osipov boshchiligida sho'rolarga qarshi isyon boshlandi. Uni sho'rolar hukumati a'zolaridan Agapov va Uspenskiylar ko'llab-quvvatladilar. Isyonchilar Turkiston respublikasi bolshevoylar firqasi va sho'ro muassasalarining ko'zga ko'ringan rahbarlarini aldov yo'li bilan sobiq 2-Sibir o'qchi askarlar nolkining harbiy shaharchasi hududiga olib kelishga muvaffaq bo'ldilar va ularni vahshiylarcha otib o'ldirdilar. Jami bo'lib o'ldirilganlar soni 35 kishini gashkil etadi. Bular: Turkisgon Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi V.D.Votinsev, Xalq Komissarlari sho'rosining raisi V.D.Figelskiy, respublika favqulodda tergov komissiyasi (ChK)ning raisi I.P.Fomenko, Ichki ishlar xalq komissari va Xalq komissarlari sho'rosining kotibi A.N.Malkov, Toshkent shahar sho'rosining raisi N.V.Shumilov, Oziq-ovqag komissari A.Ya.Pershin, Toshkent shahar Kengashi raisining o'rinbosari V.N.Finkelshteyn, Toshkent shahar Kasaba uyushmalari kengashinig raisi va moliya xalq komissari Ye.D. Dubitskiy, Turkiston resnublikasi harbiy dala sudining raisi A.V.Chervyakov, partiya drujinasining komandiri D.G.Shtilkov, «Turkestanskiy kommunist» va «Krasnoarmeyets» gazetalarining muharriri o'lkadagi ocharchilik tufayli kelib chiqqan dahshatli fojealar Turkistoi sho'rolar hukumatining tag-zamini g'oyatda bo'sh ekanligini ko'rsatdi. Buning bosh

⁸⁸ Shamsiddinov M " O'zbekiston tarixi materiallari" Andijon 2004 yil bet

sababi Turkiston o'lkasi tub yerli aholisining sho'rolar hukumatiga nisbatan ishonchsizlik bilan qaraganligi va uni qo'llab-quvvatlamaganligi edi.

Bolshovoylar hukumati Rossiya markazida bo'lgani singari chekka o'lkalar, shu jumladan Turkistonda ham komfirqaning yakka diktaturasini o'rnatish yo'lidan bordi. Ammo u bu ishni rejali sur'atda va ustamonlik bilan amalga oshirdi. Shu boisdan ham V.I.Lenin boshliq markaziy hukumat ulug' davlatchilik, shovinistik va mustamlakachilikdan iborat bosh strategik maqsadga putur yetkazmagan holda ba'zi bir taktik manevrlar ishlagib, o'lkada o'z nozitsiyasi va ta'sir doirasini mustahkamlashga qaror qildi. Bunda asosiy diqqat-e'tibor tub yerli mahalliy aholi o'rtasida bolshevistik tashviqot va targ'ibotni kuchaytirish asosida ularni turli yo'llar bilan sho'rolar ta'siriga olishga qaratildi. Ana shu maqsadda RSFSR Xalq Komissarlari sho'rosi 1919 yil 12 fevralda Sh.Z.Eliava raisligida «Turkiston ishlari bo'yicha alohida muvaqqat komissiya» tuzdi. Mazkur komissiyaning asosiy vazifasi Turkistonga harbiy yordam uyushtirishdan iborat edi.⁸⁹

Dastlab Turkisgon xalqlarining milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashini bostirish, so'ngra esa Xiva xonligi va Buxoro amirligini harbiy yo'l bilan mustamlaka asoratiga solishdan iborat maqsadlarni ko'zlab, 1919 yil 5 martda Sharqiy front qo'shinlarining M.V.Frunze qo'mondonligidagi Janubiy guruhining tuzilishi O'rta Osiyo xalqlari taqdirida ayanchli va qonli dahshatlar davri boshlanganligidan darak berar edi.

Turkiston o'lkasi ijtimoiy-siyosiy hayotida 1919 yil 7-31 martda bo'lib o'tgan o'lka sho'rolarining favqulodda VII qurultoyi ma'lum darajada iz qoldirdi. Qurultoy ishida Turkkomissiyaning a'zosi P.A.Kobozev qatnashdi. U hozirgi holat to'g'risida ma'ruza qildi va mamlakatdagi ahvolni xarakterlab berdi. Qurultoy P.A.Kobozev ma'ruzasi asosida so'l eserlar firqasi halokatga uchraganligi va Turkistonda ham bir firqalilik tuzumi o'rnatilganligini qayd etdi. May oyidan e'tiboran «Dashnoqsutyun» firqasi faoliyagiga ham chek qo'yildi.

Qurultoyda Turkiston MIKning raisi deb A.A.Kazakov va respublika Xalq Komissarlari sho'rosining raisi qilib K.Ye.Sorokin saylandi.

⁸⁹ N.Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxririya, 2011 yil 93- bet

Milliy ishlar seksiyasining majlislarida tub yerli mahalliy aholi o'rtasidagi ishlar darajasi qoniqarsiz deb topildi va bu masalaga katta e'tibor berish lozimligi ko'rsatildi.

Turkiston o'lkasi sho'rolari VII favqulodda qurultoyining milliy ishlar sho'basida ko'tarilgan masalalar firqa konferensiyasida maxsus qarab chiqildi. Konferensiya Turkiston kommunistik firqasi o'lka qo'mitasi qoshida O'lka Musulmonlar byurosi (Musbyuro)ni tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. O'lka firqa qo'mitasiga Musulmonlar byurosining funksiyalari va vazifalari to'g'risida Nizom ishlab chiqish taklif qilindi. Musbyuro tarkibiga Turar Risqulov (rais), Abduqodir Muhiddinov, Nizomiddii Xo'jayev, Husayn Ibrohimov va Yusuf Aliyev kirdi. Musbyuro faoliyatiga baho berib, Turar Risqulov o'z tarjimai holida quyidagilarni yozgan edi: «Musbyuro davri, bu Turkistondagi mahalliy mehnatkash aholining katta siljish davri edi, Musbyuro o'zini dastlab Turkistonning sohibi sifatida namoyish qildi, Musbyuro atrofida faqat mahalliy kommunistlar va mehnatkash omma emas, balki teng huquqli xorijiy inqilobiy partiyalar ham birlashtilar (masalan, yosh buxoroliklar, yosh xevaliklar, ozarbayjon, fors kommunistlari va b.)».⁹⁰

Musbyuro davri mahalliy aholi uchun ma'lum ma'noda siljish davri bo'lsada, u erkin faoliyat ko'rsata olmas va qanot yoza olmas edi. Chunki o'lkada siyosiy rahbarlik lavozimlari bolshevoylar qo'lida edi. Ular o'lkadagi tang siyosiy vaziyatni hisobga olib, vaqtincha ma'lum ma'noda mahalliy millaglarga Musbyuro atrofida uyushib harakat qilishga yo'l bergan edilar, bu gaktik ayyorlik edi. Amalda esa Turkiston o'lkasi firqa va sho'rolar muassasalarida rahbarlik lavozimlarini egallab olgan shaxslarning aksariyati mustamlakachilik va shovinistik og'u bilan zaharlangan edilar. Ular mahalliy millatlarga, ular orasidan chiqqan firqa a'zolariga, bir-ikki rahbarlikka ko'tarilgan shaxslarga nopisandlik va past nazar bilan qarar edilar. Buni 1919 yil iyulida bo'lib o'tgan musulmon kommunistlarining birinchi o'lka konferensiyasi ham ochiq-oydin qayd etgan edi. Konferensiya hujjatlarida «ko'pgina mas'ul o'rtoqlarning» mahalliy yo'qsillarga ishonmasligi, milliy qarama-qarshilikni kuchaytirayotganliklari, «musulmon yo'qsillarning talaygina joylarda davlat

⁹⁰Turur Risqulovning tarjimai holi.-“ Sodat”jurnali,1992 yil 5-6 sonlar 9-bet

qurilishida tegishlicha» ishtirok etmayotganliklari to'g'ridan-to'g'ri ta'kidlangan edi. Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi ashaddiy shovinist bolshevik A.A.Kazakov o'lkadagi bunday vaziyatni oqlab, 1919 yil 24 mayda o'sha musulmon kommunistlarning 1-o'lka konferensiyasida bunday degan edi: «Turkiston jumhuriyatida 95 foiz musulmon va faqat 5 foizgina ruslar yashaydilar va shu 5 foiz butun hokimiyatni deyarlik o'z qo'lida ushlab turibdi. Shunday qilib, ozchilik hukmronligi davom etmoqda. Lekin bu vaqtincha hol. Musulmon dunyosi tayyor bo'lgach, biz jumhuriyatni boshqarish ishini unga topshiramiz. Biz ularga yordam beramiz.»⁹¹

A.A.Kazakov va uning atrofidagi rus shovinistlari Turkiston o'lkasidagi mahalliy aholi savodsiz, iroletariat yo'q, shu boisdan ular hokimiyatni mustaqil boshqarishga tayyor emas, degan asossiz uydirmanni ilgari surdilar. Bunday g'oyani Turkiston kompartiyasining III s'yezdida (1919 yil iyunda) P.G.Konstantinopolskiy quyidagicha ifoda etgandi: «ochiq aytamanki, Turkistonda proletariat yo'q, yarim prolegariat bor, ezilgan yo'qsillar bor, ezilgan dehqonlar bor, nazarimda, 6u omma tarixiy jarayonni ilgari suradigan... inqilobiy kuch bo'la olmaydi».

Turar Risqulov 1919 yil iyun oyida Turkiston komfirqasining 3-o'lka qurultoyida Turkkomissiyaning Farg'ona to'g'risidagi ma'ruzasida ochiq-oydin aytgan edi: «Farg'onada Sho'ro hokimiyagi yo'q... U yerda eski Nikolay zamonidagi tartib hukmron... Bizning firqaviy o'rtoqlarimiz barcha musulmon yo'qsillardan shubhalanadilar... Ijroiya qo'mitaning majlisini qilganda ba'zi masalalarni muhokama qilish chog'ida eski shaharlar vakillarini majlis zalidan chetlatganlar, chetlatilganlar ham o'sha ishchilar, rus yo'qsillari ulardan chetlanmoqda». Shu boisdan ham Turkiston Komfirqasining ko'zga ko'ringan arboblardan biri ilgari jadidchilik harakati peshqadamlaridan bo'lgan Toshpo'lagbek Norbo'tabekov 1920 yil 1-8 sentyabrda Boku shahrida o'z ishini olib borgan Sharq xalqlarining birinchi qurultoyida so'zlagan nutqida zaharxanda bilan aytgan edi: «Turkiston tarixi musulmon dunyosining boshka qismlarida tarqalmasligi uchun, men hokimiyatimizni ogohlantiraman, uch yil davomida yuritilayotgan bu siyosatning hamma nuqsonlarini bilamiz, biz aytamiz: kontrinqilobchilaringizni u yerdan olingiz, millatchilik urug'ini

⁹¹ Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi.-T:fan,1991,50-bet

senuvchi kelgindi elementlaringizni olingiz, kommunizm niqobi ostida ishlayotgan mustamlakachilaringizni olingiz».

Turkiston komfirmasi IV o'lka qurultoyi (1919 yil 12 sentyabr va 6 oktyabr) va respublika Sho'rolarshshng VIII qurultoyi Turkiston o'lkasida avj olgan shovinistik siyosatni qoralagan qarorlar qabul qildi. Ammo qarorlar qog'ozda qoldi, shovinizm va ulug' rus mustamlakachiligi siyosatiga qarshi hech qanday amaliy chora-tadbir ko'rilmadi, buiday chora-tadbirlar ko'rilishi mumkin ham emasdi edi. Chunki o'lkada amalga oshirilayotgan tenotsid, ulug' rus mustamlakachiligi va shovinistik siyosatning tenasida komfirma va sho'rolar hukumati rahbarlarining o'zlari turgan edilar.

1919 yil oktyabr oyidan keyiigi davrda nafaqat Turkistonda, balki butun Urta Osiyoda sho'rolar hukumatini o'rnatish bahonasida amalga oshirilgan dahshatli qirg'inlar, mahalliy tub yerli musulmon ahlini insoniy qadr-qimmagini toptash, oyoq osti qilish V.I.Lenin tashabbusi bilan tuzilgan Butunrossiya MIQ va RSFSR XK Sho'rosining Turkiston ishlari bo'yicha komissiyasi (Turkkomissiya) nomi bilan bog'likdir.

29 sentyabrda RKP(b) Markaziy Qo'mitasining Tashkilot byurosi Turkkomissiya to'g'risidagi Nizomni tasdiqladi.

1919 yil 7 oktyabrda XK Sho'rosi Turkkomissiya tuzish to'g'risidagi qarorni XK Sho'rosi nomidan imzolash uchun V.I.Leninga vakolat berishga qaror qildi va Lenin uni 8 oktyabrda imzoladi. Komissiya tarkibiga Sh.Z.Eliava (rais), F.I.Goloshchekin, G.I.Bokiy, Ya.E. Rudzutak, M.V.Frunze, V.V.Kuybishev kirdi. Ularning oldingi uchtasi Turkiston ishlari bo'yicha 1919 yil fevralda tuzilgan alohida Muvaqqat Komissiyaning a'zolari edilar.

1919 yil 4 noyabrda Turkkomissiya firqa-sho'ro xodimlarining katta bir guruhi bilan Toshkentga yetib keldi va o'z faoliyatini boshlab yubordi. Shu munosabat bilan V.I.Lenin «Turkistondagi kommunist o'rtoqlarga» maxsus xat bilan murojaat qildi.

U o'z xatida bunday degan edi: «Turkiston xalqlari bilan to'g'ri munosabat bog'lash endilikda Rossiya Federativ Sovet Respublikasi uchun, hech mubolag'asiz aytish mumkinki, juda katta jahonshumul-tarixiy ahamiyatga egadir.⁹²

...Bizning Turkiston komissiyamizga katta ishonch bilan qarashingizni va uning

⁹² N.Jo'rayev "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxriri, 2011 yil 100- bet

direktivalariga, ya'ni xuddi shu ruhda unga Butunrossiya Markaziy Ijroiya Komiteti tomonidan berilgan irektivalarga qattik rioya qilishlaringizni juda iltimos qilaman».

Mazkur xat asosida Turkkomissiya tub yerli musulmon millatlariga o'z ta'sir kuchini o'tkazish uchun qator tadbirlarni ko'rdi. Ularning asosiy kuch-g'ayratlari o'lkani Rossiyaning mustamlakachilik siyosati asoratida saqlab qolishga yo'naltirildi. Komissiya a'zolari keskinlikni yumshatish uchun 1920 yil yanvarda T.Risqulovni Turkiston MIQ raisligiga ko'tardi va boshqa tadbirlarni ko'rdi. Ammo Turkkomissiya rahbarligida o'lkada amalga oshirilgan bir qator tadbirlar ommaning mustaqillikka bo'lgan intilishini kuchaytirib yubordi.

Bu borada 1920 yil 12-18 yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston komfirqasining V o'lka konferensiyasi xarakterlidir. Unda qator masalalar bilan birga milliy masala va milliy kommunistik seksiyalar to'g'risidagi masala ham muhokama qilindi. Turkkomissiya a'zolari ushbu masala bo'yicha ayyorlik bilan sopini o'zidan chiqarib, Turar Risqulovni ma'ruzachi etib tayinladilar. Natija ular kutganchalik bo'lib chiqmadi. Ma'ruzachi Turar Risqulov konferensiyada komfirqa va sho'rolar hukumatining o'lkada yurgizayotgan ulug' davlatchilik va shovinistik siyosagini ayovsiz tanqid qildi hamda bir qator amaliy takliflar kiritdi. Turar Risqulov V o'lka firqa konferensiyasining ochilishi arafasida o'z takliflarini musulmon firqa tashkilotlari III konferensiyasining vakillari muhokamasiga qo'yib, bu takliflarni quvvatlash bo'yicha ularning va'dasini olgan edi. Turar Risqulov ilgari surgan bu amaliy takliflar quyidagilardan iborat edi: Birinchidan, respublikaning nomini o'zgartirish, uni Turkiston muxtor sho'ro respublikasi emas, balki «Turk respublikasi» deb atash:

Birinchidan, Turkiston komfirqasini «Turk komfirkasi» nomi bilan yuritish.

Ikkinchidan, «Turkisgon respublikasining Konstitutsiyasini kaytadan ko'rib chiqish, milliy harbiy qo'shin tuzish». Turkkomissiya a'zolari konferensiyada Turar Riskulov takliflarini bekor qildira olmadilar. Konferensiya Turkiston komfirqasini «Turk kommunistik firqasi» deb atash to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo V.I.Lenin boshchiligidagi komfirqa Markaziy Qo'mitasi va sho'rolar hukumati konferensiya qarorlarini nazarpisand qilmadi, konferensiyada Turkiston mustaqilligi masalasini ko'tarib chiqqan T. Risqulov va uning maslakdoshlariga qarshi kurashni tashkiliy jihatdan boshlab yubordi. Bu ishda Turkiston komfirqasining V o'lka

konferensiyasida qatnashmagan M. V. Frunze alohida rol o'ynadi. T.Risqulov V.I.Leninga bir necha bor konferensiya qarorlarini tasdiklashni so'rab radiogramma qilgan bo'lsada, bu ishdan foyda chiqmadi. 1920 yil 22 fevralda Moskvadan yaxshigina «nazariy maslahatlar» olib, Toshkentga yetib kelgan M.V.Frunze konferensiya qaroriga qarshi chiqdi.

1920 yil 8 margda RKP(b) MK Turkiston komfirkasi to'g'risidagi qarorni imzolaydi, ammo Turk komfirqasi va Turk respublikasi haqidagi qarorni tasdiqlamaydi. Markazning tutgan yo'lidan norozi bo'lgan T.Risqulov va N.Xo'jayev boshliq Turkiston MIQ vakillari 1920 yil 17 mayda Moskvaga boradilar va Turkistonning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan dasturni imzolash uchun RKP(b) MKga toishiradilar. Unda Turk resiublikasini va Turk komfirqasini tan olish, Turkkomissiyani bekor kilish, Turkiston fronti harbiy-inqilobiy kengashi huquqlarini cheklash, Turkistondagi qizil askarlar qo'shinlarini cheklash, olib chiqib ketish yoki uning ruslardan iborat qismini milliy ixtiloflarni kuchaytirayotganligi uchun qurolsizlantirish, musulmonlardan milliy qo'shin tuzish kabi talablar qo'yilgan edi. Shuningdek, dasturda tashqi aloqalar, tashqi savdo va harbiy masalalarni RSFSR ixtiyoridan olib Turkiston MIQga berish ilgari surilgan edi.

RKP(b) MK va sho'rolar hukumati bu talablarning barchasini rad etdi. Fakat rad etdigina emas, mustaqillik va istiqolol uchun kurashuvchilarga qarshi keskin choralar ko'rdi, ularni qonundan tashqari deb e'lon qildi. Istiqololchilar bilan, ularning boshliqlari va yalovbardorlari bilan har qanday muzokaralar va murosayu madoralar bekor qilinib, uning o'rniga yoppasiga qirib tashlash taktikasi qo'llanildi. T.Risqulov V.I.Lenin bilan bir qator suhbatlardan so'ng o'z sa'yi-harakatlaridan hech qanday natija chiqmasligini angladi, o'zining to'g'ri takliflari va g'oyalari uchun «millatchilik sari og'ish»da ayblandi. T.Risqulov va uning maslakdoshlari ham rahbarlik lavozimlaridan chetlashtirildi.

Ushanda Lenin bilan suhbatlashganlardan yana biri Nizomiddin Xo'jayev (Turkiston MIK raisi o'rinbosari) ham uning nomiga yozib qoldirgan ma'ruzanomasida Farg'onada sho'rolar tomonidan mahalliy xalqqa qarshi olib borilayotgan vahshiyona siyosatni qoralagandi.

N.Xo'jayev Leninga o'sha paytda Farg'onada 35 qo'rboshi ikki yildan beri jang

harakatlari olib borayotganligini, «bosmachilik» fronti tugashi o'rniga, aksincha avj olib borayotganini, Turkiston mustamlakachi «kommunist»larining noto'g'ri siyosag olib borganligi oqibatida «bosmachilar» bir necha ming piyoda askarga ko'payganini yozgan edi. «Rasmiy xabarlarga ko'ra,-deb yozadi N. Xo'jayev, Farg'ona fronti tugatilgan, ammo dushman... mahalliy kommunistlar hamda sho'ro xodimlarini so'ydi va so'ymoqdaki, bunga,; sabab kizil askarlar va dashnoqlarning bosmachilarga qarshi,; kurash niqobida tinch aholini qirib tashlaganida, ayoldar nomusiga tegilayotganida, 26 qishloqni qirganlarida, O'zganda 1500 kishi qirib tashlanganida, urushning ikki yilida Farg'onada harbiy o'ljaning pulemyot, miltiq va boshqalarning umumiy jami yo'qligidadir. Sizga ta'riflash uchun Farg'onadagi dashnoqlar to'g'risida ma'lumot beraman, Abram degap bir kishi (armani, qizil askar) Quva qishlog'ida qurolsiz musulmonlardan 87 kishini, o'rtoq Martin 47 kishini qilich bilan chopib tashladi. Farg'onada shunday holat yuzaga kelgan bir paytda Farg'ona diviziya harbiy komissari qilib (TurkMIQ raisi o'rinbosarining noroziligiga qaramasdan) kommunist, armani Saakov tayinlandi. Bu shuni isbotlamokdaki, birinchidan, Turkkomissiya mahalliy mas'ul xodimlarga nisbatan faqag tilmoch sifatida munosabatda bo'lmoqda.

RKP(b) MQning Siyosiy byurosi 1920 yil 29 iyunda «RKP(b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari to'g'risida» degan nomda birlashtirilgan bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to'g'risida» degan qarorda Turkistonda Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Sho'rosi va RKP(b) MKning doimiy vakolagxonasi (amalda nazoratchisi) bo'lishi zarurligi ko'rsatildi. Bu bilan hatto Turkiston komfirqasi Sho'rolar O'lka Markaziy Ijroiya Qo'mitasining harakat doirasi ham cheklanib nazoratga olindi.

Turkiston komfirqasi va Turkiston sho'rolar muassasalaridan T.Risqulov va uning tarafdorlari izini batamom quritish maqsadini ko'zlab Turkkomissiya 1920 yil 19 iyunda o'lka qo'mitasini garqatib yuborish va Turkiston komfirqasining muvaqqat Markaziy qo'mitasi to'g'risida qaror qabul qildi. Uning tarkibiga Q.S.Ogaboyev, S.Asfandiyorov, V.P.Bilik, X.Ibrohimov, N.T.To'raqulov, Q.Hakimov, D.Ustaboyev va boshqalar kirdi. N.T.To'raqulov muvaqqat Markaziy Qo'mita Ijroiya byurosining mas'ul kotibi etib saylandi. Ayni vaqtda qarorda Turkiston MIQning tarkibini

yangilashga qaror qilindi. Uning raisi etib Abdulla Rahimboyev tayinlandi. Ana shu davrdan Turkisgonda partiya va sho'ro idoralarini «yot unsurlar» va «kontrinqilobchi kuchlar»dan tozalash boshlandi. Natijada Turkiston komfirqasida 1920 yil oxirlarida 58 ming a'zo bo'lgan bo'lsa, 1924 yilda ularning soni 26 ming kishiga tushib qoldi.⁹³ Xullas, 1920 yillarga kelib mustaqillik va istiqlool uchun ochiq-oydin, oshkora kurash olib borish mumkin bo'lmay qoldi, bunday kurash yo'lini tanlaganlar to'g'ridan-to'g'ri bosmachilar deb e'lon qilindi, mafkura sohasida g'oyaviy kurash olib borganlarga esa «millatchilar» tamg'asi bosildi. Xuddi ana shu davrdan e'tiboran mahalliy milliy ziyolilar va istiqloolchilarning kattagina qismi o'z kurash taktikalarini o'zgartirdilar, ular komfirqa saflarida bo'lib, sho'ro idoralarida turli mas'ul lavozimlarda ishlab, milliy istiqlool uchun sho'rolar hukumatiga qarshi zimdan, yashirin ish olib borishga o'tdilar. «Biz yashirin ish olib borayotgan bo'lsakda, bu kurashni Sovet muassasalarida va kommunistlar partiyasida rasmiy vaziyatda ishlayotgan do'stlarimiz bi tan to'la ravishda maslahatlashib, bir yo'nalishda olib borardik»,⁹⁴ degan edi Zakiyy Validiy To'g'on.

Shunday qilib, bolshevoylar Turkiston o'lkasida o'zlarining yakka hukmronlik mavqelarini o'rnatish yo'lida hech narsadan qaytmadilar. Ular bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun tashviqot, targ'ibot va ayg'oqchilikdan tortib to dahshatli qirg'in, talon-taroj va o'tda yondirishgacha bo'lgan barcha vositalardan foydalandilar. Bu hol sho'rolarga qarshi xalq ommasi qahr-g'azabi va nafratlarining borgan sari kuchayishining asosiy sababidir.

Xulosa

Millatimiz boshiga tushgan erk va ozodlik yo'lida shahid bo'lgan millionlar vatandoshlarimiz qismatidan, xalq taqdiri bilan o'ynashgan, uni manqurtga aylantirib, o'zgalar qo'lga qaytarishga uringan siyosiy va tarixiy vaziyatdan habardor qilindi.

Prezidentimiz I.A.Karimov “ Tabiatda ham jamiyatda ham vakum bo'lishliq

⁹³ O'zbekiston Respublikasi.Ensklopediyasi.-T: Qomuslar bosh tahririyati 1997,163- bet

⁹⁴ Zakiyy Validiy To'g'on. Xotiralar.-“ Sharq yulduzi”jurnali, 9-son. 152-bet

bo'lishi mumkin bo'lmaganidek, mafkura sohasida ham bo'shliq vujudga kelishiga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi"⁹⁵ deya yurtida tarixiy xotira va o'tmishni to'g'ri va to'la idrok etish esa, shubhasiz, milliy mafkuraning ajralmas eng muhim olimlaridan biri hisoblanadi. Mana shu omilga tayanib biz o'zligimizni anglaymiz jahon halqlari orasida tutgan o'rnimizni belgilaymiz, bugungi kunimizni mazmunli qilishga va kelajagimiz tarixlarini chizishga harakat qilamiz.

Xulosa shuki har qanday mamlakat har bir millat faqat va faqat to'la ozodlik, sharoitida, siyosiy, iqtisodiy, manaviy va ruhiy mustaqillik muhitidagina taraqqiy etishi, dunyo ham jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida o'z mavqeiga ega bo'lishi, bugungi kuni va istiqbolini erkin belgilashi, haq-huquqlari va fuqoralarni himoya qilish, amalda, qonun ustivorligiga erishish ma'naviy kamolat sari qadam qo'yish ajdodlar yaratgan ma'naviy madaniy boyliklaridan g'ururlanishi yurt tabiati va boyliklariga egalik qilishi ajdodlarining tarbiyachisi bo'lishi mumkin. Va aksincha imtibodning harqanday ko'rinishi mamlakat va millat hayotini shubhasiz izdan chiqaradi siyosiy va ijtimoiy muhitni barqarorlashtiradi, iqtisodiy munosabatlarni boshi berk ko'chaga olib kirib qo'yadi, fuqoralardagi milliy g'urur va hamiyatni yemiradi, kishilar ruhiyatida o'zining kuch qudratiga ko'rayotgan kuni va kelajagiga ishonchsizlik ohir oqibatda hayotga befarqlik kayfiyatini vujudga keltiradi. Millat or-nomussini toptaydi.

Men bu ilmiy dissertatsiyamda Turkistonda sho'rolar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi, Turkistoda sho'rolar istibdodining o'rnatilish arafasidagi tarixiy vaziyat, oktyabr to'ntarilishi. Turkiston o'lkasida sovetlar istibdodining yo'natilishi, Turkiston Muxtariyatining tashkil topishi, Turkiston muxtariyati omma tomonidan qo'llab- quvvatlanishi, Turkiston muxtariyatni qonga botirilishi va tugatilishi, Turkistoda ochorchilik, Turkistonda siyosiy bo'ron Turkiston muxtor sho'rolar sotsiolistik Respublikasi (TASSR)ning tashkil etilishi, Turkiston komfirmkasining tashkil etilishi, Osipov isyoni, Turkistonda bolsheviklar yakka xokimlik tizimining o'rnatilishi haqida batafsil ma'lumot berilib o'tildi.

“ Men fanni ilg'or, tarraqiyot, progres degan so'zlar bilan yonma-yon qabul qilaman. Fanning vazifasi kelajagimizning shakli- shamoilini yaratib berish ertangi

⁹⁵ Islom Karimov jamiyatimz mafkurasi xalqni-halq millati- millatligi xizmat etsin Toshkent O'zbekiston 1998 yil 7-bet

kunimizning yo'nalishlarini, tabiiy qonunniyatlarini, uning qanday bo'lishini ko'rsatib berishdan iborat, deb tushinaman. Odamlarga mustaqillikning afzalligini, mustaqil- bo'lmagan millatning kelajagi yo'qligini, bu tabiiy bir qonuniyat ekanini isbotlab, tushintirib berish kerak. Fan jamiyat taraqqiyotini olg'a siljituvchi kuch, vosita bo'lmog'i lozim".⁹⁶

⁹⁶ I.Karimov tarixiy xotirasiz kelajak yo'q- T: " Sharq" nashriyot matbaa konserni bosh tahririyati, 1998 yil 25-bet.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari.

1. Karimov.I.A Istiqlol va manaviyat-T.O'zbekiston,1995.
2. Karimov.I.A. "O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura". 1-jild. T. O'zbekiston. 1996 y.
3. Karimov.I.A Barkamol avlod- Uzbekiston taraqqiyotining poydevori. Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi sessiyasida so'zlagan nutqi 1997y. 24avgust Barkamol avlod- Uzbekiston taraqqiyotining poydevori-T.:Sharq,1997.
- 4.Karimov.I.A Yangi fikirlash va ishlash- davr talabi. 5tom-T Uzbekiston, 1997.
- 5.Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kyelajak yo'q. T.:Muloqot. 1998.
- 6.Karimov.I.A "Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida". 6-jild.T. O'zbekiston. 1998 y.
- 7.Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7- Jild Toshkent.1999
- 8.Karimov.I.A."Tanlagan yo'limizdan bizni hech kim qaytara olmaydi"; 7-jild.T.O'zbekiston.1999-y.
- 9.Karimov I.A.Burhoniddin Marg'inoniy tavalludining 910 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlangan nutq; **"Sharq" Toshkent 2000-yil 16-noyabr 167 b**
- 10.Karimov.I.A."Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz".9-jild.T.O'zbekiston.2001-y.
- 11.Karimov.I.A."Imom Moturidiy tavalludining 1130 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlangan nutq"; **"Sharq" Toshkent 2000-yil 18-noyabr 167 b**
- 12.Karimov I.A."Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz".9-jild.T.O'zbekiston.2001-y.
- 13.Karimov.I.A "Imom al-Buxoriy yodgorlik majmuining ochilishiga bag'ishlangan marosimda so'zlangan nutq;" **"Sharq" Toshkent 1998-yil 24-oktabr 164 b**
- 14.Karimov I.A. Yuksak manaviyat yengilmas kuch. Toshkent 2008 y
15. **Karimov I. A.** Bu muqaddas vatanda azizdir inson Toshkent:-2010 y 61 b
- 16.Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. T.:O'zbekiston.

Adabiyotlar.

- 18.**Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.-T.Uzbekiston,2003.
- 19.** N.Jo'rayev O'zbekiston tarixi "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxririya 2011
- 20.** M.Jo'rayev, R.Nurullin, S.Kamolov va bosh O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh taxririya 2000
- 21.** Bohodir Eshov. O'zbekistonda davlat va maxalliy boshqaruv tarixi." Yangi asr avlodi" Toshkent 2012 yil
- 22.** Mutafo Cho'qay o'g'li. Istiqlol jallodlari 1917 yil
- 23.** O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar) .-T: o'qituvchi 1994 yil.
- 24.** Azamho'jayev S. Turkiston muhtoriyati.-T: fan, 1996 yil
- 25.** O'zbekistonning yangi tarixi, Ikkinchi kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida Toshkent, "sharq" 2000 325 – bet. "Qizil O'zbekiston" 1938 – yil 28 dekabr.
- 26.**Shamsuddinov. R O'zbekistonda sovetlarni quloqlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlari T. 2001 y
- 27.**Shamsuddinov. R Istiqlol yo'lida shahid ketganlar T. 2001 y
- 28.** O'zbekiston Respublikasi.Ensklopediyasi.-T: Qomuslar bosh tahririya 1997 й
- 29.**Karimov. N Istiqlol uyg'otgan shoir T. 2000 y
- 30.** Karimov Sh Qafasdagi qush orzusi. T:- Fan 1991 yil
- 31.**O'zbekiston SSR tarixi. 3- jild – T:-Fan, 1971 yil
- 32.** O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi.-T: O'zbekiston 1969 yil
- 33.** Shamsiddinov M " O'zbekiston tarixi materiallari" Andijon 2004 yil
- 34.**Qosimov Yo'lchi. Qora ko'zoynak bilan yozilgan tarix.-Namangan 1993 yil
- 35.**Xo'jayev Fayzulla. Tanlangan asarlar: 3-jildlik, 2-jild-T: Fan.1978 yil
- 36.**O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Tosh. 2005 .
- 37.**Q.Usmonov "O'zbekiston tarixi milliy istiqloq davri". T. O'qituvchi. 2008 y.
- 38.**O'zbekiston tarixi va madaniyati.TAFAKKUR. Toshkent. 2011y.

39. Азамхўжаев С Туркистон бирлиги учун.Т: “Фан” 1995 йил.

Jurnallar, ro'znomalar, to'plamlar.

- 40.”Kengash ”gazetasi, 1917 yil 9 iyundagi 3-son
41. “Najot”gazetasi. 1917 yil 26 mart soni
42. “Ulug’ Turkiston”gazetasi 1917 yil 12 iyun soni
- 43.”Xurriyat” 1917 yil 15 avgust
44. “O’zbekiston ovozini” gazetasi,1996 yil 24 fevral
45. “Ulug’ Turkiston”gazetasi 1917 yil 8 dekabr
- 46.”Nasha”gazeta 1917 yil 15 dekabr
47. “Ulug’ Turkiston”gazetasi 1918 yil 10 yanvar
- 48.”Ishchilar dunyosi”1918 yil 2-son.
49. “Sharq yulduzi ”jurnali 1991 yil 12 son
50. Zaki Validiy. Xotiralar. “ Sharq yulduzi” jurnali, 1993 yil.7-8 sonlar
51. Doniyorov Shoniyoz. Muxtoriyat qismati.- “ Sharq yulduzi” 1991 yil 12-son
52. “Fan va turmush” jurnali, 1991 yil 2- son
53. “Fan va turmush” jurnali, 1991 yil 11- son
54. Turor risqulovning tarjimai holi.- “Saodat” jurnali 1992 yil 5-6 son
55. Partiya.”Erk”(Turkiston), -Praga 1916 yil
76. Yonesov A. Mejdunarodnyy muzey mira i solidarnosti // Moziydan sado. – Tashkent, 2005. – №4 (28). – S. 12.
- 77.Ubaydullayev X., Setmamatov M. Muzey pamyati jertv repressiy // Moziydan sado. – Tashkent, 2003. – 2 (18). – S. 6-8.
- 78.Nurabullayeva S. O’lkamiz tarixi sarchashmasi. Qoraqalpog’iston Respublikasi O’lkashunoslik muzeyining 75 yilligi // Moziydan sado. – Toshkent, 2004. – № 2. – B. 5.
- 79.Xushvakov N. Shahrisabz tarix muzeyi // Moziydan sado. – Toshkent, 2006. – № 2 (30). – B. 12-14.
- 80.Turayev X. Tasavvuf tarixi muzeyi // Moziydan sado. – Toshkent, 2005. – № 4. – B. 8-9.
- 81.R. Samarqand davlat muzey-qo’riqxonasining xalqaro aloqalari // Moziydan sado. – Toshkent, 2005. – № 4. – B. 11.
- 82.Moziydan sado.Jurnal. 2007 y. 3-son.
- 83.Samarqand gazetasi. 2010 y. 2-son.
- 84.Samarqand universiteti gazeta. 2007 yil. 7-son.
- 85.O’zbekistonda ijtimoiy fanlar. Jurnal. 1996 y. 7-10 sonlar.
- 86.Xalq so’zi. Gazeta 2001 y. 18 sentyabr.

87.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001 yil 1 mayda qabul qilingan «Qatag'on qurbonlarini yod etish kunini belgilash to'g'risida»gi Farmoni // Xalq so'zi, 2001 yil 2 may.

88.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 8 noyabrda qabul qilingan «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi qarori // Xalq so'zi, 2002 yil 9 noyabr.

89.Zerkalo nashey istorii i dostijeniy. V Tashkente otkryt Muzey olimpiyskoy slavy // Pravda Vostoka, 3 sentyabrya 1996 goda;

90.Muzey olimpiyskoy slavy // Pravda Vostoka, 8 fevralya 1996 goda;

91.Tulaganov Sh., Dolganova N. Muzey olimpiyskoy slavy // Moziydan sado. – Tashkent, 1999. – № 1-2. – S. 12.

92.Xalq so'zi. Gazeta. 2004 yil 150 son.

93.Moziydan sado. Jurnal sonlari. Toshkyent. 1999-2012

94. www.tdpu.uz

95. www.pedagog.uz

96. www.Ziyonet.uz

97. www.edu.uz

98.Internet www.ref.uz

99.Olimpida zaxiralari sport kolleji.www.chozk.uz

100.Internet www.samarkand.uz

101.Madaniy merosimiz muhofazada.[//www.region.uz](http://www.region.uz).